ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Research Journal

Volume 3 No. 1 Jan. - June 2013

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022.

Shri Kishore M. Umathe
Secretary
Satinuta Shikshan sanstha, Nagpur
Patron

Dr. D. V. Naik
Principal
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur
Editor in Chief

Dr. Ashok N. Patil
Associate professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur
Editor

Editorial Advisors

Dr. Shriniwas Khandewale
Economist & Ex Professor,
Dept. of Economics, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Sandhya Nair
Principal, R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

Dr. S. B. Sagare
Ex. Dean Faculty of Arts,
Solapur University

Dr. Kishore Mahabal
Dept. of Political Science, R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Govind Shiraskar
Principal, Yeshwantrao Gudhe (Patil) Memorial College, Nagpur

Dr. Z. N. Patil
Central Institute of English and Foreign Language,Hyderabad

Dr. Mrutunjay Singh
Principal, C. J. Patel College, Tiroda

Dr. P.K.U. Pillai
Principal, Vidyasagar Mahavidyalay, Ramtek

Dr. Akshayakumar Kale
Head Dept. of Marathi,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Nilima Deshmukh
Head Dept. of Public Administration,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal, Yashwant Mahavidyalay, Wardha

Dr. Alka Deshmukh
S.B.C.T. College, Nagpur

Dr. B. B. Taywade
Principal, Dhanwate National College, Nagpur

Dr. D. M. Shende
Professor & Head Dept. of English,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Raju Patil
Chairman Board of Studies in English
Sant Gadge Maharaj Amravati University

Dr. Kalpana Jadhav
Asso. Professor,
Yashwant Mahavidyalay,Wardha

Dr. Abdul Shakil Sattar
Asso. Professor, H.B.T. College, Nagpur

Executive Editors

Dr. D. S. Sukhdeve
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Prof. Sameer Nairn
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College,Nagpur

Prof. Vijay Bansod
Assistant Professor,
Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Dr. Mrs. P. D. Khire
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Shri H. R. Siddewar
Librarian,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College, Nagpur

Associate Editors

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal, Model Arts & Commerce College, Karanja Ghadge

Dr. Akhilesh Peshve
Asst. Professor,
R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

Dr. Karthik Panicker
Asst. Professor,
J. M. Patel College, Bhandara

Dr. Urmila Dabir
Principal, R. Kawalramani College, Nagpur

Dr. J. A. Shaikh
Principal, Saradar Patel College, Chandrapur

Dr. Dilip Jena
M. J. Patel College, Deori

Dr. Sanjay Singh
Principal, Govindrao Wajurkar College, Nagbhid

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yashwantrao Mahavidyalay, Wardha

Dr. A. Chandramauli
Principal, Rashtrapita Mahatma Gandhi KalaVanijya Mahavidyalay, Saoli

Dr. George Augustin
Principal, R.S. Bidkar College, Hinganghat

Dr. Balbudhe
Principal, Adarsha Kala-Vanijya Mahavidyalay, Wadsa-Desaiganj

Dr. Swain
Head Dept. of Sociology,
R. T. M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Virendra Jumde
Principal, Haribhau Admanae Arts & Commerce College, Saoner

Dr. Undirwade
Head Dept. of Economics R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Sunil Hazare
Asso. Professor
Dr. Arunrao Kalode College, Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062 E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com
Printed by : Srujan Kala, 95, Telecom Nagar, Nagpur-440 022 M. 9890612448

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

(A half yearly National Research Journal)

Vol 3 Jan. - June 2013

Contents

1 **Study of Technical Support and Resource in Risk Management to Improve Productivity in Industrial Units for Wardha District** 1-5
Dr. L. P. Dhamande, Dr. Rohit R. Manjule

2 **Leadership Quality and Administrative Pattern among the Principals of Senior Colleges: A Correlational Study** 6-9
Dr. Prakash Hiwarkar

3 **Message delivery and Marketing** 10-14
Prof. Dr. Milind R. Patil

4 **Gautam Buddha- A Great Scientist And Philosopher Of Ancient India** 15-18
Prof. P.N.Bagade

5 **Socialisation Of Corporate Working : A Strategic Approach** 19-22
Dr. Gopal J. Zade

6 **Necessary & sufficient condition for a sustainable economic growth & overall social prosperity** 23-25
Prof. Atul P. Naik

7 **Role & Contribution of Bombay Stock Exchange in Indian Capital Market** 26-32
Dr. Manoj R Pandey

8 **Awareness Is The Only Remedy Against Aids** 33-35
DILIP S. CHAVHAN

9 **Impact of Fdi In Retail On Indian Economy** 36-38
Dr. Shashikant Waikar

10 **भारतीय आयुर्विमा : सार्वजनिक आणि खाजगी आयुर्विमा कपन्यांचा विपणन धोरणाचे तुलनात्मक अध्ययन** 39-46
प्रा. विवेक नागभिडकर, डॉ. मेधा कानेटकर

11 **मनाची चित्रे रेखाटणारा कवी : दत्त** 47-52
डॉ. रत्नप्रभा अंजनगावकर

12 **महानुभाव संप्रदायाचे मराठी भाषेतून समाजप्रबोधन** 53-56
डॉ. मधुकर वि. नंदनवार

13 **राष्ट्रवादाच्या उदयात नागपूरातील वृत्तपत्राचे योगदान** 57-61
प्रा. डॉ. उज्वला एस. साळवे

14 **काश्मीर प्रश्न - ऐतिहासिक दृष्टिकोन** 62-66
प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

(A half yearly National Research Journal)

Vol 3 Jan. - June 2013

Contents

15 भारतीय राजकीय व्यवस्था व संसद 67-70
Dr. Mrs. Sheela S. Khedikar

16 नियोजन काळातील भारताचे जलधोरण 71-77
प्रा. डॉ. प्रकाष तितरे

17 किशोरावस्थेतील मुलामुलींना येणाऱ्या तणावाचा त्यांच्या वर्तनामध्ये होणारा परिणाम - एक अध्ययन 78-80
सुजाता साखरे

18 कन्या भ्रूणहत्या और भारत में लैंगिक असमानता (Female Foeticide and Gender Inequality in India) 81-84
डॉ. (सौ) स्मिता दि. जोशी

19 सामाजिक दायित्वो के प्रति षिक्षक की भूमिका (Role of teachers in creating social responsibility) 85-87
डॉ. उमा त्रिपाठी

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Study of Technical Support and Resource in Risk Management to Improve Productivity in Industrial Units for Wardha District

Dr. L. P. Dhamande
Principal,
DES's College of Engineering and Technology, Dhamangaon Rly(MS), India

Dr. Rohit R. Manjule
T&P officer and Assistant Professor,
DES's College of Engineering and Technology, Dhamangaon Rly(MS), India

ABSTRACT

In this today's modern era, as organizations use automated systems to process their information for better support of their missions, risk management plays a important role in protecting an organization's information assets, and therefore its mission. Awareness of the Risk Management is low in the Industries and calls for efforts to integrate in the operations of the industrial unit. Further, the study would involve understanding the problem confronted while implementing and to identify the areas of improvement. Given the experience & association with the industries in this belt, the researcher has familiarity & access to these units. Since the researcher has background to support risk management activities, industries would be eager to know the benefits, hence are likely to co-operate in their own interest. The principal goal of an organization's risk management process should be to protect the organization and its ability to perform their mission, not just its assets. Therefore, the risk management process should not be treated primarily as a technical function carried out by the experts who operate and manage the system, but as an essential management function of the organization.

Keyword: - Risk Management, Industrial Growth, optimization, Faculty, Employee, Training , Resources.

1. INTRODUCTION

Risk Management [1, 2, 3] through a Strategic Management centered approach improves the Productivity and creates immense value for the organization. Risk Management has to be an essential part of Strategic Management of an organization in running the Industrial unit safely and efficiently in light of the emerging global business scenario. One of the important factors in terms of optimizing the operation is the way value at risk involved in the task is handled. Thus, it becomes important to have a proper risk management strategy in place to tackle the value at risk in an industrial unit. The aim of the research is to delve into the level of risk management exercise undertaken and to study the imperatives thereon. Risk management [1,2,3] is an integrated process of describing specific areas of risk, developing a comprehensive plan, integrating the plan and conducting ongoing evaluation. A process

identifies loss exposures faced by an organization and selects the most appropriate techniques including insurance for treating such exposures. Risk management is broader concept and includes all techniques for treating loss exposures, At its most general level, risk is used to describe any situation where there is un curtaining about what outcome will occur[2] . Risk is the net negative impact of the exercise of a vulnerability, considering both the probability and the impact of occurrence. Risk management is the process of identifying risk, assessing risk, and taking steps to reduce risk to an acceptable level. This guide provides a foundation for the development of an effective risk management program, containing both the definitions and the practical guidance necessary for assessing and mitigating risks identified within IT systems. The ultimate goal is to help organizations to better manage related mission risks. Risk may be objective or subjective. Objective Risk is defined as the relative variation of actual loss from expected loss. Subjective Risk is defined as uncertainly based on a person's mental condition or state of mind.

1.1 Scope of the Guide

The Guide provides a framework for managing the increased risk to organizations due to less in knowledge regarding the technical filed. The prime focus of the Guide is on the initial assessment and prioritization of these risks. The Guide aims to help businesses and organizations:

- Enumerate risks related to climate change impacts;
- Priorities risks that require further attention; and
- Establish a process for ensuring that these higher priority risks are managed effectively.

In most instances, this initial assessment level of risk appraisal can be undertaken by people with a sound professional knowledge of the relevant organization, together with a general understanding of the likely directions and magnitudes of climate change.

2. METHODOLOGY

2.1 Studies about the Area Wardha

Wardha district is located on the north-eastern side of Maharashtra state in India. As per the 2001 Census, the population of the Wardha district is 12,36,736. The male population is 638990 where as women population is 597776. Population of the district is increased by 15.87 percent in the 10 years span of 1991 to 2001. From the total population, 20.40 percent population is of the urban area and 73.60 is of the rural area. The population of the urban and rural areas are 3,25,041 and 9,11,695 respectively.

1.2 Research Methodology for implementing Risk Management

2.2.1 Primary data collection of all Employee

The primary data collection in view of the objectives of the study involved preparation of research instrument. Though development and measurement of research constructs is neither simple nor straightforward, instrumentation techniques are available that allows us to construct research instruments that constitute acceptable levels of reliability and validity.

2.2.2 Training Schedule Development

Risk management training is the educational process an individual takes to build their risk assessment and management skills .Training schedules are typically used for feedback research to determine the current status or "situation," or to estimate the distribution of characteristics in an industrial employee population.

2.2.3 Type of Training

A certificate in risk management can conferred by any number of professional associations overseeing the risk management profession. Each association body approaches the training process differently, and thus training formats can range from classroom-style to independent at-home learning. Exposure to the tools and techniques of risk management can also be achieved by undertaking more informal training or courses from colleges or institutes.

2. RESULT AND DISCUSSION

Wardha district on the statement, which states that documentation of management's attitude on risk management for the benefit of all staff by providing training about resources available in industry. Below table 1 shows the ability of organization to allocate appropriate resources in support of risk management policy and practice. Responses of officials working in organizations in Wardha district on the statement which states that organization is able to allocate appropriate resources in support of risk management policy and practice. It was observed that 58.3% officials were agreed with the statement which states that organization is able to allocate appropriate resources in support of risk management policy and practice, 16.7% (8) officials were strongly agreed with the statement, whereas 20.8% (10) officials were neutral with the statement. However 4.2% (2) officials were disagreed with the statement. It was evident from the statistical analysis of the data that significantly ($P<0.05$) high percentage of officials were agreed with the statement which states that organization is able to allocate appropriate resources in support of risk management policy and practice. It may be concluded from the study results that significant no. of organizations in the Wardha district were able to allocate appropriate resources in support of risk management policy and practice.

Table 1: Ability of Organization

	Frequency	Percent	Cumulative percent
Strongly Disagree	-	-	-
Disagree	2	4.2	4.2
Neutral	10	20.8	25.0
Agree	28	58.3	83.3
Strongly Agree	8	16.7	100.0
Total	**48**	**100.0**	

The main barriers to the provision of adequate resources in support of risk management in organizations of Wardha district. It was evident that in 87.5% (42) organizations have budgetary barriers to the provision of adequate resources in support of risk management, whereas in 10.4% (5) organization there were cultural barriers to the provision of adequate resources in support of risk management. However 2.1% (1) organization has other barriers to the provision of adequate resources in support of risk management. It observed from the statistical analysis of data that significantly ($P<0.05$) high percentage of organization in Wardha district have budgetary barriers to the provision of adequate resources in support of risk management. It may be concluded from the study results that significant numbers of organizations in Wardha district faced budgetary barriers in the provision of adequate resources in support of risk management

Table 2 : Main barriers to the provision of adequate resources in support of risk management

	Frequency	Percent	Cumulative percent
Budgetary	42	87.5	87.5
Cultural	5	10.4	97.9
Other	1	2.1	100.0
Total	**48**	**100.0**	

	Staff			Management		
	Yes	No	NA	Yes	No	NA
Risk	42 (87.5%)	–	6 (12.5%)	48 (100%)	–	–
Risk policy procedure & practice	10 (20.8%)	12 (25.0%)	26 (54.2%)	42 (87.5%)	2 (4.2%)	4 (8.3%)
Risk Taking	38 (79.2%)	–	10 (20.8%)	45 (93.8%)	1 (2.1%)	2 (4.2%)

Training provided to staff and management by the organizations in Wardha district. It was observed that 87.5% (42) organizations provide training of risk to their staff, whereas 100% (48) organization provides training of risk to the management. Training of risk policy procedure and practice to the staff and management was provided by 20.8% (10) and 87.5% (42) organization respectively. Training of risk taking was provided to staff and management by 79.2% (38) and 93.8% (45) organization respectively. Hence it may be concluded from the study results (Table 4.10) that organizations in Wardha district significantly provide training to their staff and management, however the rate of training provided to the staff is less than the management.

Table 4: Recognition of the need for technical risk management skill for organization

	Frequency	Percent	Cumulative percent
Not at all Important	2	4.2	4.2
Some What Important	12	25.0	29.2
Very Important	34	70.8	100.0
Total	**48**	**100.0**	

Table 4 indicates views of official on the recognition of the need for technical risk management skill by organization in Wardha district. On the basis of information indicated in the table 70.8% (34) officials responded that recognition of the need for technical risk management skill by organization is very important, whereas according to 25% (12) officials it is somewhat important. However according to 4.2% (2) officials recognition of the need for technical risk management is not important at all. It may be concluded from the study that recognition of the need for technical risk management skill is important for the organizations in Wardha district.

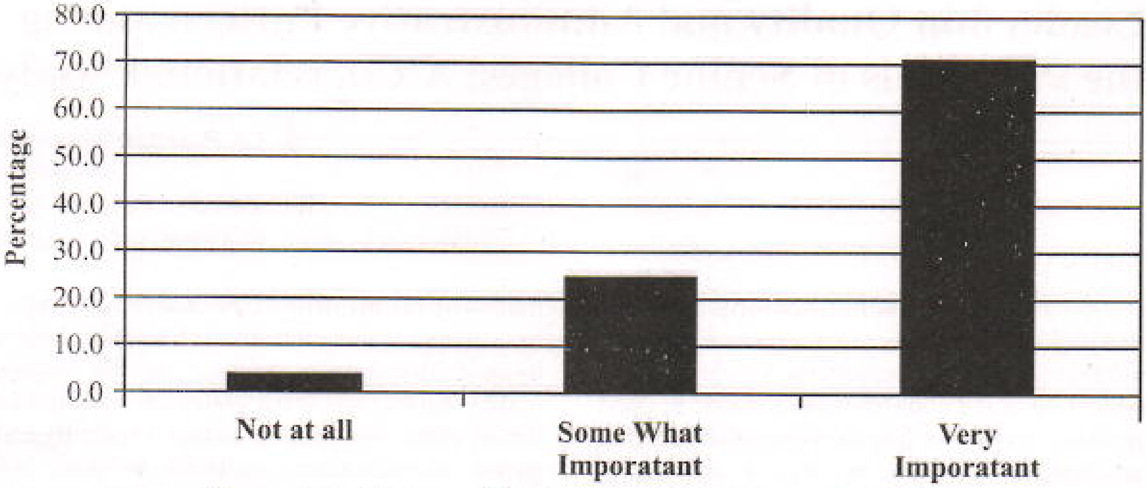

Recogntion of the need for technical risk management skill

1. CONCLUSION

Risk management training is the educational process an individual takes to build their risk assessment and management skills Risk management strategy has become an important, rather integral part of corporate strategy in recent years. Though there have been some practices followed in the pas in a minor scale. Another area the is contributing to lack of awareness is that , in most of the unit risk management professionals are not employed. Thus relaying mostly in the insurance agent. Agent can provide the insurance services but may not be able to counsel the unit on risk management. With liberalization of insurance sector in India, brokers can play an important role in not vital with risk management. It may be concluded from the study results that Private sector risk management practitioners/consultants have significantly less important role in development and implementation of risk management within the organizations in Wardha district. If the organizational peoples improved the knowledge of staff regarding the resources then the production of instrument and development of industry is rapidly increases. By providing employees with the opportunity to access, an external risk management-training curriculum and it is beneficial.

5. REFERENCE

[1] S.E. Harrinton and G.R. Michaus, Risk Management and Insurance, McGraw-Hill, 1999, P.3.

[2] Emmett J Vaughan, Risk Management, John Wiley & Sons, Inc., 1997, P.8

[3] Wilson, I., Strategic Planning Isn't Dead-It Changed, Long-range Planning, August, 1994, P.20 (Reproduced in Hunger and Wheelen, Op.cit., P.4)

[4] Hollman KW., Forrest JE., "Risk Management in a Service Business", International Journal of Service Industry Management, 1991; 2(2):49 65

[5] Alexander K, "Facilities Risk Management", Facilities, 1992;10(4):14 18.

[6] White D., "Application of systems thinking to risk management:: a review of the literature", Management Decision, 1995; 33(10):35 45

[7] Egbuji A, "Risk management of organizational records", Records Management Journal, 1999; 9(2): 93 116

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Leadership Quality and Administrative Pattern among the Principals of Senior Colleges: A Correlational Study

Dr. Prakash Hiwarkar
Principal
Shri Lemdeo Patil Arts and
Commerce College, Mandhal, Dist. Nagpur

Educational administration is a process that includes the combined operations of a large number of persons whereby the whole fabric of education in the country is maintained in good working condition. It is the process of utilizing appropriate materials in such a way as to promote effectively the development of human qualities. It includes all those techniques and procedures employed in operating the educational organization in accordance with established policies.

Educational administration means the totality of the processes through which appropriate human and material resources are made available and made effective for accomplishing the purposes of an enterprise.

According to Newman, 'Administration implies the guidance, leadership and control of efforts of a group of individuals towards some common good.' Leadership plays important role in the process of administration, it is process of influencing the behavior of other people for the attainment of specified goals. It implies the existence of a leader and followers as well as their mutual interaction.

In general leadership can be divided in two types first is democratic leadership and second is authoritarian leadership. A democratic leader seeks to evoke the maximum involvement and participation of every member in the group activity and in the determination of group objectives. He obtains sanction of the members in deciding the policy and future programme of the group, and is guided by the majority opinion of the members. In reverse authoritarian leadership leader himself determines policies of the group, makes major plans and dictates the activities of the members. He believes in his own ability and power in formulating policies he does not appreciate criticisms. He keeps the plan and policy of the group secret.

Leadership is about having a vision. It involves, thinking strategically. Leaders have a sight of where the institution should go or be should do; it means deciding what is important for the success of the organization, envisaging the future. A leader's responsibility is to think, what are the key criteria for success of the present, as well as for the future?

As leadership is one of the important quality which every administrator inculcate but in a positive way. The administration of an educational institution should be done in such a way as it helps in the realization of the aims for which the institution exists. There some basic principles which should be followed by the administrator like, principle of sharing responsibility, principle of equality, principle of freedom, principle of cooperation, principle of justice, principle of recognition of the individual worth, principle of appreciation, principle of human relations, principle of planning, principle of planning, principle of organization, principle of communication and principle of decision making.

Statement of Problem-

Leadership Quality and Administrative Pattern

among the Principals of Senior Colleges A Correlational Study.

Definition of Research-

Leadership Quality -

Leadership is the process of influencing the behavior of the people for the attainment of specified goals.

Administrative Pattern -

Administration is a determinative function. Management, on the other hand, is the executive function, that is primarily concerned with carrying out broad policies laid down by the administration.

Principals of Senior Colleges -

In present study principals of senior colleges means administrators who are working on the post of principal at granted and non granted senior colleges of rural and urban Nagpur.

Scope & limitation

- This research is confined to only rural and urban Nagpur,
- It includes 50 colleges from Nagpur district.
- It includes 50 Principals of Senior Colleges.

It is restricted to Leadership Quality, administrative pattern of colleges of rural and urban area of east Nagpur.

Objective

1. To study leadership quality among the principals of Senior Colleges.
2. To study administrative pattern among the principals of Senior Colleges.
3. To correlate leadership quality and administrative pattern among the Principals of Senior Colleges.

Hypotheses-

1. There is no significant correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges.
2. There is no significant correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals from rural area.
3. There is no significant correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals from urban area.

Research Method

Descriptive survey method was used for the present study.

Sample

By using random sampling method Total 50 principals of senior colleges were selected as sample 25 principals were selected from senior colleges of rural area & 25 principals were selected from senior colleges of urban area of Nagpur city.

Tools-

Tools used in the study were:

1. Administrative behavior test by Dr. Haseen Taj ,
2. Leadership preference scale by L. I. Bhushan

Analysis of data

Mean, S.D., r value and t values were calculated and results are presented in the table.

Table No 1.

Table of correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges.

Factors Description	N	Mean	S.D.	Calculated 'r' Value	Hypotheses accepted/ rejected
Leadership quality	50	124.66	1.62	0.70	Rejected
Administrative pattern		62.18	0.65		

Table 1 shows that r value for correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges is 0.70 and this value found to be significant at 0.05 level hence hypothesis no 1 stands rejected. It means there is significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals.

Table No.2

Table of correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges of rural area.

Factors Description	N	Mean	S.D.	Calculated 'r' Value	Hypotheses accepted/ rejected
Leadership quality	25	127.01	2.51	0.002	Accepted
Administrative pattern		63.18	7.06		

Table 2 shows that r value for correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges from rural area is 0.002 and this value found insignificant at 0.05 level hence hypothesis no 2 is accepted. It means there is no significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals of rural area.

Table No 3

Table of correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges of urban area.

Factors Description	N	Mean	S.D.	Calculated 'r' Value	Hypotheses accepted/ rejected
Leadership quality	25	122.3	1.99	0.26	Rejected
Administrative pattern		61.18	0.93		

Table 3 shows that r value for correlation between leadership quality and administrative pattern of the Principals of Senior Colleges from urban area is 0.26 and this value found to be significant at 0.05 level hence hypothesis no 3 stands rejected. It means there is significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals of urban area.

Findings -

1. There is significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals.
2. There is no significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals of rural area.
3. There is significant correlation between the leadership quality and administrative pattern of senior college principals of urban area.

Conclusion -

From above findings it can be concluded that principal's administrative pattern and leadership quality have positive relation but in the case of rural principals it shows no correlation. If we observe the value of correlation it is much less than expectation. It can be say that principals from rural area uses any type of administrative pattern it doesn't affect the leadership quality of them or they prefer any kind of leadership quality it doesn't relate to their administrative pattern. In urban area principals' leadership quality and administrative pattern correlate with each other. Although correlation is low but it is significant. So to find out the reasons why it is so, there is necessary to do the further study.

References :

1. Pandya, S. R. (2011). *Administration* and management of education. Mumbai: Himalaya Publishing House.
2. Aggrawal, J. C. (2005). Educational administration and management principles and practices. New Delhi: Doaba house.
3. Kaila, H.L., S. Ravishankar and R. K. Mishra. (2003) Human Factors in Organisational Management. Mumbai:Himalaya Publishing House.
4. Best, J.W., & Kahn J.V. (2003). Research in Education. New Delhi: Prentice Hall India.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Message delivery and Marketing

Prof. Dr. Milind R. Patil
Head of Department,
Arts, Commerce and Science College, Arvi.

INTRODUCTION :

It is matter of fact that marketing is one of the most important part of every business. Economics of recent world is depend on Marketing.

The famous Bollywood Actor Sunny Deol and entire Deol family is missing out of screen. Why? Sunny Deol says, "Marketing of films, promotional activities like special parties, promotion programs, visits to different cities or countries does not suits our nature. Conventionally, these promotional activities are not part of film making. We are not familiar with all these things." In recent days only good acting, strong story line, direction and other chemistry is not sufficient for success of any film.

Even Big "B" and entire Bacchan family is engaged in all these promotional activities. Such a big actor of our film industry is promoting his films on different locations. Does it mean that magic of Big "B" is over; no!

New trends of marketing are need of our. Actors and actresses of new generation are practicing all these trends. Blogs, web-sites, SMS are some of the known ways of marketing. All in all marketing is an increasing factor of today's business.

Marketing has many dimensions. In this paper I would like to present one of it, i.e. persuasive communication. As a matter of fact every marketing personnel have to have better communication and it should be, by all means, persuasive communication. Ultimate aim of every marketing is to achieve goal. Whether it may be concept or product itself. One has to present it in a styled manner and exactly at this point persuasive communication works much more effectively than any other thing.

Persuasive Message

It would be difficult to overestimate the role that persuasive communication has in our lives. The central function of most communication is to influence. The issue of influence is directly related to a definition "communication is purposive", that is it directed toward the achievement of a goal. For example, students attempt to influence teachers to give high grades on their papers and exams, teachers try to persuade students that their classes have praxis, relational partners spend an exorbitant amount of time attempting to influence each other, and employees spend great deal of their work-related conversations attempting to convince their superiors that they have what it take to "make it". Most communication events are attempts to manipulate the environment around us. If you had access to a transcript of your daily interactions, you would be surprised to note how many of your interactions are conscious attempts to shape, change, and/or reinforce someone's (or your own) attitudes, emotions, perceptual framework, and-ultimately-behavior. Also of vital interest to all is our ability to say "no" to those who are attempting to influence us. Because we do not all have common foals, it is important to keep in mind that our attempts at persuasion and influence are often met with counter-persuasive attempts by those we are trying to influence. This underscores the transactional nature of communication and especially, persuasion. Our attempts to control events and outcomes is closely tied to our abilities as communicators to

persuade, accept influence from other, and resist persuasion when our own self interest are at stake.

Defining the persuasion process:

Theories of persuasion radiate from some central ideas about the nature of persuasion. To understand the role that theory plays in our investigation of persuasive communication, we need to begin with a workable definition of persuasion. It is important to point out that there are difficulties in using "hard and fast" definitions for persuasion, that is, specifying instance to which the concept applies. For example, a common definition contends that persuasive communication is "a conscious attempt by one individual to modify the attitudes, beliefs, or behaviors of another individual or group of individuals through the transmission of some message". From our perspective, one glaring problem with this definition is the lack of acknowledgment that we can, and do, persuade ourselves. Another definition maintains that persuasion is "a successful, intentional effort at influencing another's mental state through communication in a circumstance in which the persuadee has some measure of freedom". This definition includes the notion of conscious intent and focuses on persuasion as a communication phenomenon but emphasizes changes in mental states and fails to address the issue of changes in behavior. These examples are not offered with intent to unduly criticize, any attempt at defining persuasion. We simply want to emphasize that any definition of persuasion, no matter how carefully as simply being "too broad" and including cases of persuasion that it should not while others may receive criticism for being " too narrow in scope". For our purpose, we define persuasion as a conscious symbolic act intended to form, modify, or strengthen the beliefs, opinions, values, attitudes, and/or behaviors of another or ourselves. We will being by addressing the issue of intent associated with defining a persuasive act and then discuss the relationship between changes in mental states (e.g. values, beliefs, attitudes, and opinions) and changes in behavior as they relate to persuasion.

	Source has an intent to persuade	**Source does not has an intent to persuade**
Receiver Perceives an intent to persuade	A. Persuasion (possible forewarning)	B. Not Persuasion (possible conformity)
Receiver does not Perceives an intent to persuade	C. Persuasion (possible deception)	D. Ruled out as persuasion

The above figure clarifies the persuasion and its role in communication. Persuasive communication leads us to perfect marketing.

Elements of a persuasive message :

1) Claim :

A claim is any statement, implied or explicit, that a communicator wants his or her audience to accept or agree to. A particular claim can serve as the major point of several related arguments, or it may be used by the communicator in one part of an argument to support an assertion (claim) made in another part.

There are several kinds of claims that can be use in a message. A policy making claim, a fact claim, a value claim are different types of claims which are used in persuasive messages.

2) Warrant

To persuade, the communicator must support each claim with two other message parts : a warrant and data. A warrant is a general belief or attitude stated in support of claim. To be effective, a warrant must be implicitly

accepted by the audience; otherwise, it remains just another claim. Many persuasive messages fail even when the claim is acceptable to the audience because the warrant is totally rejected. An inappropriate warrant can actually be counter persuasive.

3) Data

Data are specific beliefs stated in support of a claim. Similar to the warrant, the data mus be accepted by the audience to be persuasive. It has suggested that there are three types of data : first order, second order and third order.

First order data are specific beliefs or knowledge shared by the communicator and the audience. They are a belief or an awareness of fact that the audience shares with communicator. If they are not, the data themselves become a claim that the communicator will have to support by further argument.

Second-order data are beliefs held by the communicator but not necessarily known or shared by the audience. This type of data is often called "source assertion," because it asks the audience to accept something just because the speaker, or source, says it is so. The important message component in this case is the warrant that the speaker is a credible source.

When the communicator has low credibility and the audience does not share his or her views, third data must be used to persuade. This type of data is called "evidence." it comes from a third party, a source outside the communicator and the audience.

Third-order data ask the audience to accept warrants for two separate claims. The audience must trust that the speaker is telling the truth. If the communicator has low credibility or if the outside source is disliked or disbelieved by the audience, third-order data are not persuasive. Of course, no amount of credibility will persuade if the audience totally rejects the claim.

Although it is useful to understand these common message elements in persuasive discourse, to do so will not explain how to construct effective persuasive messages. So far, we have progressed only a short distance on our journey from theory to actual application of knowledge about how to gain compliance. There are several message variables that may or may not be present in any of the specific message elements that we have just discussed. Communicators must make several decisions in creating the most persuasive message possible. They must decide what to include in any given persuasive message, what kinds of feelings should be appealed to in the receiver, and finally, how to organize all of these elements.

Advantages of persuasive message:

1. Dramatic Impact. Television is one medium that combines sound, vision and all in colour. It brings life to product features in the most attractive manner. Since it appeals to almost all our senses it has tremendous forceful impact. Product success of Rasna and Nirma are largely on account of this impact.
2. Personal Sales Person. A television brings the commerical into the drawing rooms of families.It is like a sales person who talks to the consumer in an attempt to persuade them.
3. Quick Recognition. In India no major advertiser can afford to launch a new product without the help of television. Television ensures quick recognition for the brand and it provokes curiosity about its performance. Good Knight, the first electrical mosquito repellent used television most effectively when the product was launched, this, despite the fact, that the company had a very small budget
4. Penetration. With the reach of almost 75 per cent in India Doordarshan has penetrated the market in both nural and urban areas.
5. Expanding the Market. Rural India is on threshold of an age of consumerism. There

has been an increase in demand for several products such as toilet soaps, shampoos, ice-creams, television sets in semi-urban and rural areas. One reason for this is the demonstration effect of television advertising.

6. Product Demonstration. The product can be demonstrated. Its use can be illustrated and a convincing argument in favour of the product can be established. The advertisement of Videocon washing machine adequately demonstrates the use of the product while the advertisement of Nirma detergent cake presents the superior features of the product as against its competitor.

7. Target Market. Television addresses itself to the family as a unit. The members of the family watch and react to the commercials together. This is an excellent medium for products which require joint decision making. For example, the advertisement of Eureka Forbes vacuum cleaners involves a family.

8. Entertainment. Viewers find television advertising entertaining. Research studies have found that children like to watch commercials more than the programmes. Ads that entertain arebetter remembered and have a greater chance of leading the consumer towards a purchase decision.

9. Prestige. Television commands prestige in the minds of the consumer. Advertising on television is considered to be a symbol of a prosperous, growth oriented company. Most major consumer product advertisers have increased their expenditure on television.

10. Variety. Television offers variety in terms of the type of advertisement and their length. Animated advertisements such as that of Lehar 7 Up are instantly successful. Corporate advertising of Tata Steel and Financial advertising of Reliance convertible debenture issue are interspersed between consumer product advertisements.

11. Research. At present there are several agencies that specialise in researching the television viewership pattern. Ratings of the various programmes help advertisers.

12. . Market Segmentation. An increase in the number of channels allows advertisers to match the audience profiles with their target market. The variety of programmes on each channel helps viewership segmentation while buying time slots.

13. World markets. Setellite television has given Indian and its advertisers an opportunity to reach out to the world markets. It is an appropriate medium for Indian exporters and the Tourism Department, Government of India.

14. Weakening of government control. The earlier tight control over advertising on television can no longer to exercised by the government. The codes for advertisers on the satellitenet workers are more lax than doordarshan's codes. Many products such as liquor, cigarettes and jeweller, banned on doordarshan are advertised on these networks.

15. A variety of cost effective channels. The new channels give a wider scope to plan a costeffective media budget. The 10-second Run of Schedule rate (subject to availability, these spots are rotational within the specific day and channel) is Rs. 25,800 while a 10 second ad in Super Special A category cost Rs. 1,20,000 on doordarshan.*10

Persuasive Communication and Marketing :

Previously we have discussed one part of the title i.e. persuasive communication. In this section co-relation between persuasive communication and marketing is to be discussed.

It is fact that today's Marketing is not a simple task as compared to early nineties. Any common consumer, today have many options, opinions, resources, ranges and many more things to make him more aware about the product and services of his need.

Marketer should have an authenticate,

predesigned and planned strategy to influence him and to lead him for actual result. As a matter of fact gestures, postures, message delivery, message quality, information, price are always effective while attempting ultimate marketing result.

Defining Marketing : Marketing is a social process by which individuals and groups obtain what they need and want through creating and exchanging products and value with others.

The starting point for the discipline of marketing lies in human needs and want. People need food, air, water, clothing and shelter to survive. Beyond this, people have strong desire for recreation, education and other services.

Especially in Indian Market, it is noticed that sale of insurance reached its peak of last decade. How? Private sector companies invaded the market of insurance and created extensive competition. This has resulted in the rise of insurance sale. Not only these companies but noted and trusted Govt. Agency LIC has noted the hike.

Now LIC agents are also having Laptops, visual aids and power point presentations and modern marketing techniques. Private sector companies and their marketing style has created this effect on entire industry. Now any individual has more information than ever before. This is nothing but the effect of marketing.

For example "Sar Uthake Jio" HDFC Life Insurance, "Jindagi ke sath bhi Jindagi ke bad bhi" these are some of the best persuasive messages commonly found on the lips and bounds of common man.

Another example is of eggs, persuasive message of NECC "Sunday ho ya Monday Roz Khao Ande". It has created awareness about eggs and its importance as an supplementary food in day-to-day life. This has resulted in extensive demand of eggs in market.

Modern world marketing is a well managed and planned activity. Marketers are more conscious and are taking more and more initiatives in presenting the product they are selling. Marketing research, product research, market survey are part of modern world marketing. Also advertising and persuasion are playing vital role in entire marketing activity. In this way most of the marketers are taking of message and its style. The message and it appeal has become more important. Every message delivered through advertisement must have persuasive qualities.

The above evaluation of communication and marketing gives us a new dimension of 21st Century marketing style.

Conclusions :

i. In every marketing activity role of advertising message has great importance.

ii. Message having persuasive qualities has played vital role in marketing.

iii. Marketing with persuasive communication creates major demand and more profits.

iv. Modern world marketing is a perfect combination of quality, quantity and quest for best.

References :

1. Human Communication third edition Michael Burgoon, Frank G. Hunsaker, SAGE Publications, Delhi.

2. Communication B. N. Ahuja, S.S. Chabra, Surjeet Publications, Delhi.

3. Essentials of Advertising Amita Shankar, Seth Publishers Pvt.Ltd., Mumbai

4. Marketing Management, Philip Kotler, Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi
Service Marketing Helen Woodruffe Macmillan India Ltd., New Delhi

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Gautam Buddha- A Great Scientist And Philosopher Of Ancient India

Prof. P.N.Bagade
Head, Chemistry Department,
Anand Niketan College, Warora Dist- Chandrapur (M.S.) 442914

Introduction- "The Gautam Buddha was born 2500 years ago in 563 B.C. on Vaishakha pournima day in Lumbini of modern Nepal. His name was Siddhartha. His father's name was Suddodana and mother's name was Mahamaya. He was belonging to royal family. His father was the ruler of kingdom of Sakyas. The capital city of Sakyas was Kapilvastu.

Beside the Sakyas, there was another kingdom named as Koliyas. Through these two kingdoms , the river Rohini was flowing. The water of the river Rohini were used by both the Sakyas and Koliyas for irrigation of their fields. Every season there used to be disputes between them as to who should take the water of the river Rohini first and how much. These disputes resulted in quarrels and sometime in affrays. At last, the Sakyas and Koliyas felt that, this issue must be settled once for all by war.

Prince Siddhartha opposed the resolution and said that, the war cannot solve any problem. He further said that, the two men from us and two men from Koliyas should be elected and these four men should elect fifth man and should form a body of five to discuss the issue. But the Senapati and Sangh opposed the proposal of Prince Siddhartha and said that this problem cannot be solved without the war between Sakyas and Koliyas. Next day the Senapati called another meeting of Sakya Sangh to have mobilization considered by the Sangh on the earlier day. In this meeting also Sangh voted in favor of war. There after the Senapati said to Prince Siddhartha that, Sangh can declare a social boycott against his family and can confiscate his family lands or he may be hanged or may be exiled from the kingdom. Prince Siddhartha accepted a third option. He became a Parivrajaka and left the Kingdom with a permission of father, mother and wife Yashodhara. At the time leaving, his son Rahul was of few months. Through self mortification in different forms of asceticism, he became Bodhisatva and after the enlightenment, the Buddha. He himself called a teacher and not the God".[1]

The Buddha and Science Any scientific knowledge which is used for the upliftment and development of society is called science.

There are two main theories to explain the physical sciences. These are

i) Classical theory ii) Quantum theory

i) Classical theory-This theory is based upon the principles put forward by Newton. He stated that the matter has an individual existence and can be located in the space accurately at any given time. There is a continuous emission of energy in the form of radiations from the matter and at certain instant energy of an universe becomes zero. It is applicable to the macroscopic substances. Classical theory assumes that there is an empty space in the universe.

ii) Quantum theory- This theory is based upon the principles of de Broglie hypothesis Planck's quantum theory, Einstein's equation and Heisenberg's Uncertainty principle These theories can be stated as, an atom has dual nature, wave nature as well as particle nature (□=. Energy of a moving particle is given by the formula E= hv where h= Planck's constant (where $h=6.62 \times 10^{-34}$ j sec), v= frequency of the

radiation or wave. When the matter undergoes from one state to another state then there is a no continuous emission of energy but energy is given out discontinuously in the form of small packets called photons or quanta. Energy of each photon is equal to hv. According to Einstein, energy given out by the matter is equal to $E= mc^2$ .It is applicable to the microscopic particles. Quantum theory assumes that there is no empty space in the universe. Universe is made up of number of particles of matter such as atoms, molecules, ions, protons, neutrons, electrons etc.

" Brahmanism is based upon the classical theory or Newtonian theory"[2]. It assumes that there is an emptiness in the universe and the universe is not changing. It is a static. Brahmanism assumes that there are four stages in Hinduism .These stages are a) Brahman b) Kshatriya c) Vaishya d) Shudra. It assumes that these stages are made by God. These stages are not changing. A man who takes the birth in a particular stage, he dies in the same stage. This means if a man takes the birth in Brahman stage, he cannot go to Kshatriya or Shudra stage but he dies in Brahman stage only and if a man takes the birth in Shudra stage, he cannot go to Kshatriya or Brahman stage but he dies in Shudra stage only .This means the Brahmanism is not changing.

"But Buddhism is based upon the Einstein's theory or the theory of relativity"[3]. It assumes that there is no emptiness in the universe. Universe is made up of number of particles of atoms and molecules and number of sub atomic particles such as protons, electrons and neutrons etc. These particles radiate energy in the form of wave. These particles are nothing but the stock of energy. Every human and nonhuman are made up of large number of sub atomic particles and hence they have large amount of energy stored in them. They transfer their energy in the form of wave among each other. Every human is connected with one another with this energy. An emission or absorption of energy in human beings takes place in discontinuous manner .The energy of an universe cannot become zero as h in the Planck-quantum theory has certain value ($h=6.62\times10^{-34}$ j sec)

According to the first law of thermodynamics, energy cannot be created nor destroyed but one form of energy can be converted into another form of energy. The total amount of energy in the Universe remains constant. "Buddha also assumes that total energy of all human being remains constant but energy from one person can be transferred to another in the form of wave (meditation)."[4]

Buddha gives the relationship between consciousness of mind and the matter. Matter is made up of number of chemical elements such as carbon, nitrogen, hydrogen and oxygen. There are various minute particles also such as electrons, photons, light waves, sound waves etc. Universal mass of energy having property of consciousness. This consciousness includes elementary state and developed state of consciousness.

In this universe each and every person is connected to one another with the definite type of energy which creates certain relationships between one another hence Buddhism teaches us to develop brotherhoodness among each other. This is called a Dhamma.

The Buddha and Philosophy- The Buddha was also a great philosopher and a teacher. His philosophy solely depends upon four noble truths. These four noble truths are

i) Dukkha or suffering
ii) Origin of dukkha or suffering
iii) Cessation of dukkha or suffering
iv) The way of cessation of dukkha or suffering

i) Dukkha or suffering-"The first noble truth of Buddha is a truth of suffering"[5]. It is interpreted to mean according to the Buddha

that a life is nothing but suffering and pain. This interpretation is not satisfactory and complete. It is a superficial translation of first noble truth of Buddha. It has deeper philosophical meaning and connotes enormously wider senses. The people may think that the Buddha was pessimistic but he was neither pessimistic nor optimistic but he was realistic. It is admitted that the term Dukkha contains the ordinary meaning of suffering but it also includes deeper ideas such as imperfection, impermanence, emptiness, insubstantiality. The Buddha does not deny happiness in life while saying that life is suffering. On contrary he admits different forms of happiness for laymen as well as for monk.

ii) Origin of dukkha or suffering- "The second noble truth put forward by Buddha is a origin of dukkha or suffering and that is a Trishna or thirst"[6]. Here the term thirst not only means the desire of power, wealth , pleasure and happiness but also includes the desire of ideas, ideals, views, opinions, theories, conceptions and beliefs. According to Buddha's analysis, all the troubles and sorrows in the world are from little personal quarrel in families to great war between nations and countries arise from this selfish thirst. Everyone will admit that all evils in the world is produced by selfish desire. Hence all economic, political and social problems are rooted in this selfish thirst.

iii) Cessation of dukkha or suffering "The third noble truth is emancipation, liberation, freedom from suffering and from continuity of Dukkha"[7].. To eliminate suffering or dukkha completely one has to eliminate root cause of dukkha that is thirst or trishna of anything. Which is also called Nibbana in pali. Nibbana means the complete cessation of thirst, giving it up, emancipation from it or detachment from it. Nibbana is to be realized by us within our self. If we follow the path of Buddha patiently with diligence and purify our self earnestly and attain necessary spiritual development, one day we may realize within our self a true meaning of Nibbana.

iv) The way of cessation of dukkha or suffering- "The fourth noble truth is the way or path leading to the cessation of dukkha or suffering"[8]. This is known as middle path. It avoids two extremes. The first extreme is a search of happiness through the pleasures of the senses which is low, common, unprofitable and a way of ordinary people. The second extreme is a search of happiness through self mortification in different forms of asceticism which is painful ,unworthy and unprofitable. Both these extremes are useless to mankind. Through the personal experience, Buddha developed the Middle Path which gives vision and knowledge, which leads to Calm, Insight, Enlightenment and Nirvana. This Middle Path is known as Noble Eight Fold path. It is composed of eight categories

a) **Right Understanding-** it explains the understanding of things as they really are. This understanding is highest wisdom which sees the ultimate reality. Real deep understanding is called penetration i.e. seeing a thing in its true nature without name and label. This penetration is possible only when the mind is free from all impurities and fully developed through the meditation

b) **Right Thought-** It related with the thoughts of selfless desire, love and non-violence which are extended to all human beings. It is very important to note that thoughts of selfless detachment, love and non-violence are grouped on the side of wisdom

c) **Right Speech-** this means one should abstain from i) telling lies ii) from backbiting and talk that may bring about hatred, enmity, disunity and disharmony among individuals and iii) from harsh, rude , impolite ,malicious and abusive language

d) **Right Action-** it aims to prompt moral,

honorable and peaceful conduct. One should abstain from destroying life, from stealing, from dishonest dealing, from illegitimate sexual relationships and should help others to lead a peaceful and honorable life in the right way

e) **Right Livelihood**-One should abstain from such profession that brings harm to others such as trading in arms and lethal weapons, intoxicating drinks, poison, killing animals and cheating. One should live with a profession which is honorable, blameless and without making harm to other.

f) **Right Effort**-i)To prevent evil and unwholesome states of mind from arising. ii) To get rid of such evil and unwholesome states of mind which have already arisen iii) To cause to arise good and wholesome states of mind which are not yet arisen. iv) To develop and bring to perfection a good and wholesome states of mind already present in a man.

g) **Right Mindfulness**- it is the diligence awareness, mindfulness and attentiveness with regards to the activities of the body (kaya) ,sensations or feelings (vedana), activities of mind (Chitta) and ideas ,thought, conceptions and things (dhamma)

h) **Right Concentration**- for mental development, a practice of concentration on breathing (anapansati) is well known exercise connected with the body. There are several other ways of developing attentiveness in relation to the body such as meditation. The Buddha's meditation aims at producing a state of perfect mental health ,equilibrium and tranquility.

Conclusion- "From the example of conflicts of Rohini river, it proves that the Buddha was democratic and it is well known that the democrats are scientists"[9]. Hence it is scientifically and philosophically proved that the Buddhism is beneficial to each and every human and nonhuman in the world. It can be proved from the following examples. "On 8th Oct.2006, 5000 people have accepted Buddhism in New York, America. In America, more than 2000 Institutions are propagating Buddhism. In France 7% of the people have accepted Buddhism. A festival to propagate Buddhism was organized on 14th Dec.2006 in Tokiyo, Japan. From 29 to 31st march 2007, a world Buddhist Conference was organized to propagate Buddhism in Lahore, Pakistan. At the first time, the then education minister Mr. Anisajeb Tahiri was decided to introduce Buddhist Philosophy in school books of Pakistan and this decision was unanimously accepted in the Assembly of Pakistan. Now there is no need of Visa and Passport to the propagator of Buddhism in the World."

Buddhism teaches us how to behave with one another. War and conflicts are not the solutions of any problem. To maintain the brotherhood among each other, we must say, **"Amhala Yuddha nako, Buddha hava".** This means we don't need war, we need the Buddha.

References

1. Dr. B.R.Ambedkar, The Buddha & his Dhamma, Buddha Bhoomi Publication,Nagpur(2004),p.24
2. Dr. Thorat M.P, Dr.Ambedkar, Adhunik Viggyan Ani Manav, Dr. Babasaheb Ambedkar Addhyasan, Nagpur University Nagpur (1999) p.7
3. Ibid p.10-11
4. Walpola Rahula, What the Buddha taught, The Gordon Gallery Ltd. London and Bedford(1978) p.68
5. Ibid p.16
6. Ibid p.29
7. Ibid p.35
8. Ibid p.45
9. Romila Thapar, Decline of Ashoka & the Mourya, Oxford University publication(1960) p.75

Prof. Takshasheel Sutey, Loknara Marathi Saptahik, (14-19 April 2008)

Socialisation Of Corporate Working: A Strategic Approach

Dr. Gopal J. Zade
SMT Rajkamal Baburao Tidke
Mahavidyalaya, Mouda, Nagpur.

ABSTRACT

Industry or business in the globalised era has been characterized by unprecedented challenges and opportunities, the desire for inclusive development and the imperatives of climate change. The business not only should integrate of social, environmental and ethical practices in the business strategy but also to do socially responsible business activity. Each business entity should formulate a CSR policy to guide its strategic planning and provide a roadmap for its CSR initiatives, which should be an integral part of overall business policy and aligned with its business goals. Therefore this paper intends to focus on some major initiative that can be taken into accounts by the corporate for making socialization of their working.

INTRODUCTION

Industries are the integral part of the economy and society. Businesses play a critical and active role in the sustenance and improvement of healthy ecosystems, in fostering social inclusiveness and equity. It not only contributes to the development of economy but also generate competition which foster to commerce and trade.

The growth of industry is on the one hand depending on the general economic environment of the country and favorable demand from the society for the product it produces and on the other hand the availability of the land and resources for its production.

Industry or business in the globalised era has been characterized by unprecedented challenges and opportunities, the desire for inclusive development and the imperatives of climate change. The business not only should integrate of social, environmental and ethical practices in the business strategy but also to do socially responsible business activity. Then only the business can be ensure their long term success, competitiveness and sustainability.

Hence based on the demand for responsible business practices from corporate world and partnering with the government and society with sustainable, inclusive economic growth of the country each business entity should formulate a CSR policy to guide its strategic planning and provide a roadmap for its CSR initiatives, which should be an integral part of overall business policy and aligned with its business goals. Therefore this paper intends to focus on some major initiative that can be taken into accounts by the corporate for making socialization of their working.

STRATEGIC APPROACH TOWARDS HEALTHY GROWTH OF RURAL ECONOMY

Indian economy is basically a rural and agriculture economy which is one of the largest

agrarian economies of the world. More than 70 percent people live in the rural area and the core business of the rural people is agriculture. Since, shifting focused to economic growth led by industrial production, this sector have been neglected so far. Hence in order to ensure the healthy growth of the rural economy, the corporate can play a significant role this regards. There are certain issue which should be address deliberately, these are generation of demand of various agricultural product, generation of employment, increase agriculture produces and it marketing, maximization of farmers income etc., that has been the for focused of corporate. Many companies like Tata Steel, Lupin India, NTPC, Dr.Reddy's Labs, Satyam Computers, Ambuja Cement Ltd, have set up dedicated foundations for implementation of CSR initiatives for rural development.

The corporate world can enter into a supporting business with farmers with farmer friendly approach. The supporting business can be a processing and marketing are. The best example is the voluntary partnership in which both farmer and corporate enterprise can be a partner/co-owner. The farmer will be engage in the farming and corporate enterprise engage in marketing of that produces. India's milk sector is the example of **voluntary partnership**. it will not only increase the income of the farmer but there will be an generation of employment and socio-economic development of the region.

For example, Dr.Reddy's foundation is working in partnership with the rural development department of the Government of India (GoI). Tata Steel Rural Development Society as a part its interventions in the areas of sustainable livelihood have focused on improving agricultural productivity. OIL India Rural Development Society (OIRDS) under the aegis of OIL adopts villages under registered Pathar Parichalona Samity (PPS).

The issue which the government and corporate must address in bringing out initiative for rural development by the corporate entity that the **Farmers will need to be convinced that they can be owners of the means of production, as well as partners in production and marketing methods, in a way that would benefit them. It is this trust that will trigger a chain of action for innovative production architecture.**

PARTNERSHIP WITH GOVERNMENT IN MISSION MADE PROGRAMMEE

The corporate sector is the important driver of economic growth. There are enterprises which are working in the area like infrastructure, information technology, consumer goods and supply chain etc. they have their presence not only in India but also in abroad. These companies can make their contribution in the social uplifment of the society by partnering with the government with their individual or specific mission. The partnership through PPP Project and or voluntary basis can be done for providing basics infrastructure facilities in rural areas, like schools, health facilities, roads, drinking water and electrification. Corporate and government can set a dedicated a dedicated fund for investment in storage, market terminals, cold chains and grading facilities.

Similarly IT Companies through their initiative can provide ICT platform to connect every village with IT, so that the rural people and people from underprivelidge are can benefit from the technology. That will not only connect them to technology but it will foster the use of it for knowing and understanding the e-governance initiative and its benefit to them, awareness about the various scheme of the

government and use of right t o information act etc.

INCLUSIVE & SUSTAINABLE CORPORATE GROWTH

As said above the corporate sector is the major driver of the economic growth, though their main object is to earn more profit and maximization of wealth, at the same time they must take into consideration the vast no. of stakeholder due to which the companies are working smoothly. In this way the corporate should take the care of stakeholder. It is the role that the corporate can play in creating opportunities for all. The growth process should not only ensure the good profit and wealth but also to ensure integration of social, environmental and ecological aspect into the business strategies so that the business will be treated as the Sustainable. 'Sustainable development', an all-inclusive, somewhat ambiguous concept basically means economic and social development that endures over the long-term and its core ethic is intergenerational equity

SUSTAINABILITY THROUGH CORPORATE STRATEGIES:

First, increasing the employability of vast population through effective skill development must be central to corporate strategy. Integrating the weaker sections of the society into the mainstream economy even as industry is assured of ready to go well trained personnel, providing education and training to rural youth and launching capacity building and skill development for them.

Second, Addressing the environmental issue with respect to its degradation : through management of waste, conservation of habitats and energy efficiency etc.,

Finally, ethical and responsible behavior needs to become the cornerstone of corporate strategy. Ethics encompass a wide sphere of actions, economic, social and human, involving the consumer, labor, society at large and the government.

Mahatma Gandhi repeatedly used to emphasize the importance of not only good ends but also of the use of fair means to attain them. It is the large companies that have to set the pace in this regard. The rest of the corporate sector will quickly follow as this becomes a national norm.

GOVERNMENT'S COMMITMENT

In order to ensure the inclusive and sustainable growth of the country, the policy makers should amend and bring a uniform statutory regulation for corporate working, which not only direct the companies about the desire working of corporate but also to comply the social norms voluntarily, so that the corporate world will be an equal position with government and society for growth and welfare of the people. It is the environment both economic and political which drives the functioning of corporate worlds and its growth, therefore thee government to ensure conducive political and economic environment to the corporate. The growth process should not only ensure the good profit and wealth but also to ensure integration of social, environmental and ecological aspect into the business strategies so that the business will be treated as the Sustainable.

CONCLUSION

Since the businesses are the integral part of the society, it is the responsibility of the corporate world to formulate the strategy of socially responsible business practices. Similarly natural recourses are limited and the

demand for it increasing rapidly for human development, the corporate enterprises shall ensure the effective use of the natural resources. Socialization of corporate working means to ensure sustainable business inclusiveness of not only economic but also social and environmental issues with ethical business practices.

References

[1] CSR Guidelines, issued by www.mca.gove.in 2009

[2] Speech by Her Excellency the President of India, Shrimati Pratibha Devisingh Patil, at the Presentation of the National Corporate Awards at New Delhi On the Concluding function of "India Corporate Week - 2009" On 21-12-2009, at Vigyan Bhavan, New Delhi

[3] Speech by Honorable Prime Minister Shri Manmohan Singh at inaugural function of India Corporate Week 2010, Dec 14, 2010 at Vigyan Bhawan,http://www.mca.gov.in/Ministry/pm_icw2010.html

[4] June 2010, http://www.ibef.org/india/CSR.aspx

[5] http://www.merinews.com/article/sustainale-development-and-csr/125226.shtml

[6] http://www.mahindra.com/socialinitiatives corporate-social-responsibility.html

[7] The future of philanthropy. The economics times. Tuesday 4 Jan 2011, Nagpur, page no 11.

[8] Non-owner CEOs, staff in India inc. the economic times front page on Thursday 5 Jan 2011

[9] CSR Responsibility for the environment. Wednesday, August 04, 2010, http://www.karmayog.org/CSR/

[10] Corporate Social Responsibility Practices in India, Indu Jain Chairperson, The Times of India Group, New Delhi, Monday, January 10, 2011,http://timesfoundation.indiatimes.com/articleshow/4662536.cms

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Necessary and sufficient condition for a sustainable economic growth and overall social prosperity

Prof. Atul P. Naik
SMT Rajkamal Baburao Tidke
Mahavidyalaya, Mouda, Nagpur.

INTRODUCTION

Sustainable economic development ensures the well-being of individual by integrating social development, economic development, agriculture and industrial production through environmental conservation and protection. The central problem which comfort most of the countries is low level material prosperity, which is resulted from a variety of causes, partly economic, partly social and some political. The growth of the economy is always been the matter of debate, discussion and research. It is the role of various stakeholders whose co-ordination in effective management of the economic and social system be considered for development.

Growth has been start with, when the last man of the country gets sufficient food, clots and shelter. The object of economy is to provide the, necessity of the man. The government and policy makers play an important role in providing all such benefit. There is a need to create a healthy environment of the economic system so that, the growth can be inclusive. Today in India we mostly faces the problems like poverty, investment, infrastructure, manufacturing sector, employment, regional imbalance, distribution system and governance failure.

This paper addresses the above mention issue in view of sustainable economic growth and social prosperity. There is a huge demand of sufficient economic condition from not only society but also from other stakeholder in the country mainly the corporate world. The growth of the country dependent upon the healthy growth of its financial system, industries, development of infrastructure and social prosperity.

In order to address various economic and social problems, the five year plan and planning commission plays an important role. These are the policies of economic development, along with that; there is a budgetary and fiscal policy also for efficient functioning of the financial system of the country. But while addressing these issues, the Common causes of the principal problems of the economy are contention among stakeholder, very poor co-ordination among agencies and, as a result very poor implementation.

POVERTY AND UNEMPLOYMENT

Despite of government programmes, poverty and unemployment appear to be increasing. The lack of adequate food, shelter, education and health, deprivation that keeps people from leading the kind of life as required. This is because the poor are in no position to engage in many of the profitable activities that stimulate investment and growth, thus creating a vicious circle in which low growth result in high poverty in turn results in low growth. Similarly availability of the skilled human recourse is the key driver of the economic growth.

As per study of Institute of Applied Manpower Research, (Delhi) 2000, on Evaluation of Implementation of Social Sector Programmes A Study of Selected Panchayats in Raipur and Bilaspur Districts (M.P.) stated that:

o Selection of beneficiary households both in tribal and non-tribal areas was not done

according to the prescribed norms. The Gram Sabha meetings to select IRDP beneficiaries were organized in a perfunctory manner.

- The schemes in secondary sector could not become successful due to lack of skills and entrepreneurship.
- In the primary sector, the exotic animals imported from outside could n o t sustain the local conditions.
- There should be a provision for backward and forward linkages to enhance developmental activity. For example, in case of milch animals, amenable conditions for maintenance of animals and facility for marketing of milk are absent. Flexibility in the guidelines of IRDP is needed.
- Majority of IRDP beneficiaries have reported increase in income ranging uptoRs.10,000 per annum.

AGRICULTURE

Indian agricultural sector in the primary and most important production sector. Indian economy is the agrarian economy. In the today economic condition the major problems faces by the Indian agricultural sector are: Population Pressure, Small and Fragmented Land Holdings, Inadequate Irrigation Facilities, Depleted Soils, Storage of food grains, Farm Implements etc. The investment in agricultural sector is lower than industrial and commercial sectors and the pace of modernization is very slow.

MANAGEMENT OF POLICIES

The government through its five year plan and various scheme, made effort for economic and social welfare of the countries various unit and people. But as observe by the researcher and general public at large, not getting direct benefit of the plan and scheme and therefore there is a low level of growth and creating regional imbalance and more backwardness in the standard of living of the people. The problems lie in the effective management of plan and policies and a policy and budgetary issue. That need to be transparent and user friendly.

Creating Conducive Environment To Attract Foreign Investment

The more the foreign investments are coming into the various sector of the country, the more will be the foreign exchange and flow of the fund the more will be the trade growth. Hence the government should allow more investment in various projects and in technology with the strict policy, so that the people of the country are protected from adverse impact.

Infrastructure development: Availability of infrastructure facility is the driver of the trade and industries and social prosperity. It is in this way the functioning of the trade takes place in the smooth manner, and reduced the cost of transportation and other infrastructural support. Making available the needed infrastructure to people of the country like, road, railway, bridge, dams, institutional infrastructure etc.

MANUFACTURING SECTOR

SME Sector is the main segment of the Indian industries, it constituent the more than 60 percent production of total industrial production, similarly SME sector are the largest employment sector in the country, and has employed large no. of youth. Though as the country require in the globalization period, the growth of the manufacturing sector not growing because expectedly, there is poor state of infrastructure and power, messy business regulatory environment, inadequate flow and high cost of credit for SME, inefficient labor laws. And hence, in order to ensure the growth of the SME and manufacturing sector more stringent management policy in the above issue needs to be implemented.

IMPROVEMENT IN DELIVERY OF SOCIAL SECTOR SCHEME

Human and social welfare has always been forefront of the government and leaders of various reasons. The culture and tradition of the society in india has an greater negative impact on the functioning of the effective social system due to discrimination of caste, religion etc. in order to protect the people of the country, there is a provision in the constitution of india.

Social welfare and uplifment of the large number of people, government brings out the various policies and scheme. These scheme,like Indira, Awas Yojna, Sarva Shiksha Abhiyan, ADHAR, etc. though this types of many scheme are there, but the problems lies with the effective delivery and management of the scheme. Therefore large number of population not benefited, resulted in the poor development of the standard of living of the people. Hence there is a greater need to effective management and delivery of the system with the use of technology and the support of professional organization. There can be a public private partnership between the government and the professional organization.

There is a need to increase agriculture and industrial production in order to increase employment and higher income to the people. In the process of achieving economic transformation in the country and its growth, this needs to be address that economic progress is sustainable.

CONCLUSION

In order to ensure the sustainable economic growth of the country, the not only the government should initiate in the development of the all aspects of human life but corporate world can also be an important role with the socialization of their working and effective CSR Policies. It means resolving the conflict between the various competing goals, and involves the simultaneous pursuit of economic prosperity, environmental quality and social equity famously known as three dimensions (triple bottom line) with the resultant vector being technology, hence it is a continually evolving process; the 'journey' (the process of achieving sustainability) is of course vitally important, but only as a means of getting to the destination (the desired future state). At last the economy should focus on the large number of investment, increasing the industrial output and increase the farm sector production, to see the healthy growth of the economy.

References :

[1] B.P.Singh, (2009), Poverty, Growth and Sustainability: Global Overview, Conference Proceedings of 62nd All india commerce coference, ajmer, on October 10-12,2009

[2] Institute of Applied Manpower Research, delhi (2000), Evaluation of Implementation of Social Sector Programmes A Study of Selected Panchayats in Raipur and Bilaspur Districts (M.P.) http://planningcommission.nic.in/reports/sereport/ser/rai/stdy_rai.pdf

[3] Planning Commission, Government of India (2009) Social Sector Service Delivery, good practice resource book, http://planningcommission.nic.in/reports/genrep/health/SSS_goodprac.pdf

[4]http://www.preservearticles.com/201201322006/short-notes-on-agricultural problems-in-india.html

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Role & Contribution of Bombay Stock Exchange in Indian Capital Market

Dr. Manoj R Pandey
M.Com, MBA, M.Phill.P.hd
Asst. Prof. G.S College of Commerce & Economics, Nagpur (Maharashtra)

Introduction:

BSE ltd. Is Asia's first Stock Exchange and one of India's leading exchange groups. It was Established in the Year 1875, BSE Ltd. (formerly known as Bombay Stock Exchange Ltd.). Over the past 137 years, BSE has facilitated the growth of the Indian corporate sector by providing it an efficient capital-raising platform. Popularly known as BSE, the bourse was established as ""The Native Share & Stock Brokers' Association" in 1875.

BSE is a corporatized and demutualised entity, with a broad shareholder-base which includes two leading global exchanges, Deutsche Bourse and Singapore Exchange as strategic partners. BSE provides an efficient and transparent market for trading in equity, debt instruments, derivatives, mutual funds. It also has a platform for trading in equities of small-and-medium enterprises (SME). Around 5000 companies are listed on BSE making it world's No. 1 exchange in terms of listed members. The companies listed on BSE Ltd command a total market capitalization of USD Trillion 1.06 as of May 15, 2012. BSE Ltd is world's fifth most active exchange in terms of number of transactions handled through its electronic trading system. It is also one of the world's leading exchanges (5th largest in May 2012) for Index options trading. BSE also provides a host of other services to capital market participants including risk management, clearing, settlement, market data services and education. It has a global reach with customers around the world and a nation-wide presence. BSE systems and processes are designed to safeguard market integrity, drive the growth of the Indian capital market and stimulate innovation and competition across all market segments. BSE is the first exchange in India and second in the world to obtain an ISO 9001:2000 certifications. It is also the first Exchange in the country and second in the world to receive Information Security Management System Standard BS 7799-2-2002 certification for its On-Line trading System (BOLT).

It operates one of the most respected capital market educational institutes in the country (the BSE Institute Ltd.). BSE also provides depository services through its Central Depository Services Ltd. (CDSL) arm.

Objective:

The objective of this research is to find out whether Bombay Stock Exchange really contributed in the capital market & whether it helps in Industrial growth in India.

Hypothesis

To find out whether Bombay Stock Exchange Contributed in The Indian Capital market

CONCEPT OF STOCK EXCHANGE

The Securities Contracts (Regulation) Act, 1956, has defined Stock Exchange as an "association, organization or body of individuals, whether incorporated or not, established for the purpose of assisting, regulating and controlling business of buying, selling and dealing in Securities". Stock exchange as an organized security market

provides marketability and price continuity for shares and helps in a fair evaluation of securities in terms of their intrinsic worth. Thus it helps orderly flow and distribution of savings between different types of investments. This institution performs an important part in the economic life of a country, acting as a free market for securities where prices are determined by the forces of supply and demand. Apart from the above basic function it also assists in mobilizing funds for the Government and the Industry and to supply a channel for the investment of savings in the performance of its functions.

The Stock Exchanges in India as elsewhere have a vital role to play in the development of the country in general and industrial growth of companies in the private sector in particular and helps the Government to raise internal resources for the implementation of various development programmes in the public sector. As a segment of the capital market it performs an important function in mobilizing and channelizing resources which remain otherwise scattered. Thus the Stock Exchanges tap the new resources and stimulate a broad based investment in the capital structure of industries.A well developed and healthy stock exchange can be and should be an important institution in building up a property base along with a socialist in India with broader distribution of wealth and income. Thus Stock Exchange is a vital organ in a modern society. Without a stock exchange a modern democratic economy cannot exist. The system of joint stock companies financed through the public investment as emerged has put the vast means of finances almost to entrepreneurs' needs.Finance from external sources mainly from the investing public can become possible only when an institute like Stock Exchange provides opportunities for the conversion of scattered savings into profitable investments with the promises of a reasonable yield and minimum element of risk. Such a mechanism as provided by Stock Exchanges is not merely a source of capital but also a conduit which channelizes the savings into investment along with a free movement of capital.

With the probable exception of a totalitarian state no Government will be able to mobilize resources from the public if the money market in the form of stock exchange does not exist. The Stock Exchange benefits the entire community in a variety of way. It enables the producers to raise capital which directly and indirectly gives gainful employment to millions of people on the one hand and helps consumers to get; the variety of goods needed by them on the other. It provides opportunities to savers to store the value either as temporary abode of purchasing power or as a permanent abode of purchasing power in the form of financial assets. It also helps the segments of the savers who put their savings in commercial firms and non-banking financial intermediaries because these institutions avail themselves of the services of Stock Exchange to invest the money thus collected.The Stock Exchange comes close enough to a perfectly competitive market allowing the forces of demand and supply a reasonable degree of freedom to operate as compared to other markets specially the commodity markets. This segment of the factor market can be considered as a perfect or a nearly perfect market. Apart from providing a mechanism for transacting business in stock and shares it generates genuine potential for a new entrepreneur to take up initiative in the private sector enterprises and allows the expansion of investing community by offering gainful development of their otherwise sluggish or shy capital. The Stock Exchange must assume the responsibility of protecting the rights of investors specially the small investors in the Joint Stock Companies.

Evolution of Stock Exchanges in India

Any attempt at raising the standard of living of the masses must address itself to the task of producing the right quantity of the right types of goods and have them available for consumption at the right time. This requires large-scale production through coordination of activities of hundreds of people under the same roof even when the product is the simplest to make.This, however, calls for raising vast amounts of financial resources for the purpose of acquiring land, buildings and equipments, besides purchasing raw materials and employing labor. No one individual or a small group of individuals is rich enough to provide all the capital required by modern business enterprise and savings of hundreds, if not thousands, of people must be mobilized.The corporate form of organization is well adapted to the task of raising capital from many people. This is done by issuing or offering for sale at cash, different types of securities, that is, shares and bonds, which offer to individual investors a means of productively employing capital/savings suited to his/her needs and temperament.The need for offering for sale different types of securities is obvious. Some people may desire safety of the amount they have invested and a regular income from their investment. To them the corporation or company may offer debenture bonds- a certificate issued under the seal of the company promising a refund of the loan on a specified date and payment of interest at prescribed intervals.Other investors may be willing to commit their savings for an indefinite period of time and to assume greater risk while still desiring safety of capital and stability of income. To them the corporation will sell preference shares. Still other investors may be willing to shoulder the business risk that goes along with the ownership of the business in the hope that the profit realized would be large enough to compensate the greater risk they are assuming.But no one will buy these securities unless there exists an organized market where the holders can dispose of them, should the need arise, and new investors can purchase them. Over the years, such organized markets have come into existence in all democratic and capitalistic countries including India. Such a market is called stock market or a stock exchange in English speaking countries and a 'brouse' in continental Europe. There is, obviously, no need for stock exchange in Communist countries since in such countries all the productive organizations are owned by the government. Organized stock exchange in India are of recent origin. As late as 1933 there were only three stock exchanges one each at **Ahmedabad**, **Bombay** and **Calcutta**, but trading in securities was in vogue much prior to that year. Of course, no one can tell when the first transaction took place, however, it is generally agreed that business in securities had begun as early as the concluding years of the 18th century, that is, between the years 1790 and 1800 A.D.

Existing structure of the stock exchanges in India

The Act recognizes stock exchanges with different legal structure. Presently the stock exchanges which are recognized under the Securities Contracts (Regulation) Act in India, could be segregated into two broad groups 20 stock exchanges which were set up as companies, either limited by guarantees or by shares, and the 3 stock exchanges which are functioning as associations of persons (AOP) viz. BSE, Ahmadabad Stock Exchange and Indore Stock Exchange. The 20 stock exchanges which are companies are: the stock exchanges of Bangalore, Bhubaneswar, Calcutta, Cochin, Coimbatore, Delhi, Gauhati, Hyderabad, Interconnected SE, Jaipur, Ludhiana, Madras, Magadh, Mangalore, NSE, Pune, OTCEI, Saurashtra-Kutch, Uttar

Pradesh, and Vadodara. Of these, the stock exchanges of Ahmadabad, Bangalore, BSE, Calcutta, Delhi, Hyderabad, Madhya Pradesh, Madras and Gauhati were given permanent recognition by the Central Government at the time of setting up of these stock exchanges. Apart from NSE, all stock exchanges whether established as corporate bodies or Association of Persons (AOPs), are non-profit making organizations.

Powers that may be exercised by the Stock Exchange

The powers of the stock exchange are to be exercised as per provisions in its bye-law. As per SCRA Act any recognized stock exchange may, subject to the previous approval of the[Securities and Exchange Board of India make bye-laws for the regulation and control of contracts. The bye-laws can provide for the exercise of following powers by the stock exchange

a. The opening and closing of markets and the regulation of the hours of trade;
b. Set up a clearing house for the periodical settlement of contracts and differences there under, the delivery of and payment for securities, the passing on of delivery orders and the regulation and maintenance of such clearing house;
c. The regulation or prohibition of blank transfers;
d. The regulation, or prohibition of badlas or carry-over facilities;
e. The fixing, altering or postponing of days for settlements;
f. The determination and declaration of market rates, including the opening, closing, highest and lowest rates for securities;
g. The terms, conditions and incidents of contracts, including the prescription of margin requirements, if any, and conditions relating thereto, and the forms of contracts in writing;
h. The regulation of the entering into, making, performance, rescission and termination, of contracts, including contracts between members or between a member and his constituent or between a member and a person who is not a member, and the consequences of default or insolvency on the part of a seller or buyer or intermediary, the consequences of a breach or omission by a seller or buyer, and the responsibility of members who are not parties to such contracts;
i. The regulation of taravani business including the placing of limitations thereon;
j. The listing of securities on the stock exchange, the inclusion of any security for the purpose of dealings and the suspension or withdrawal of any such securities, and the suspension or prohibition of trading in any specified securities;
k. The method and procedure for the settlement of claims or disputes, including settlement by arbitration;
l. The levy and recovery of fees, fines and penalties
m. The regulation of the course of business between parties to contracts in any capacity;
n. The exercise of powers in emergencies in trade (which may arise, whether as a result of pool or syndicated operations or cornering or otherwise) including the power to fix maximum and minimum prices for securities;
o. The regulation of dealings by members for their own account;
p. The separation of the functions of jobbers and brokers;
q. The limitations on the volume of trade done by any individual member in exceptional circumstances;
r. Fixing the obligation of members to supply such information or explanation and to produce such documents relating to the business as the governing body may require.

Role of Stock Exchanges in Capital Market of India

Stock Exchanges play a crucial role in the consolidation of a national economy in general and in the development of industrial sector in particular. It is the most dynamic and organised component of capital market. Especially, in developing countries like India, the stock exchanges play a cardinal role in promoting the level of capital formation through effective mobilisation of savings and ensuring investment safety.

1. Effective Mobilization of savings

Stock exchanges provide organized market for an individual as well as institutional investors. They regulate the trading transactions with proper rules and regulations in order to ensure investor's protection. This helps to consolidate the confidence of investors and small savers. Thus, stock exchanges attract small savings especially of large number of investors in the capital market.

2. Promoting Capital formation

The funds mobilized through capital market are provided to the industries engaged in the production of various goods and services useful for the society. This leads to capital formation and development of national assets. The savings mobilized are channelized into appropriate avenues of investment.

3. Wider Avenues of investment

Stock exchanges provide a wider avenue for the investment to the people and organizations with investible surplus. Companies from diverse industries like Information Technology, Steel, Chemicals, Fuels and Petroleum, Cement, Fertilizers, etc. offer various kinds of equity and debt securities to the investors. Online trading facility has brought the stock exchange at the doorsteps of investors through computer network. Diverse type of securities is made available in the stock exchanges to suit the varying objectives and notions of different classes of investor. Necessary information from stock exchanges available from different sources guides the investors in the effective management of their investment portfolios.

4. Liquidity of investment

Stock exchanges provide liquidity of investment to the investors. Investors can sell out any of their investments in securities at any time during trading days and trading hours on stock exchanges. Thus, stock exchanges provide liquidity of investment. The on-line trading and online settlement of demat securities facilitates the investors to sellout their investments and realise the proceeds within a day or two. Even investors can switch over their investment from one security to another according to the changing scenario of capital market.

5. Investment priorities

Stock exchanges facilitate the investors to decide his investment priorities by providing him the basket of different kinds of securities of different industries and companies. He can sell stock of one company and buy a stock of another company through stock exchange whenever he wants. He can manage his investment portfolio to maximise his wealth.

6. Investment safety

Stock exchanges through their by-laws, Securities and Exchange Board of India (SEBI) guidelines, transparent procedures try to provide safety to the investment in industrial securities. Government has established the National Stock Exchange (NSE) and Over The Counter Exchange of India (OTCEI) for investors' safety. Exchange authorities try to curb speculative practices and minimize the risk for common investor to preserve his confidence.

7. Wide Marketability to Securities

Online price quoting system and online buying and selling facility have changed the nature and working of stock exchanges. Formerly, the dealings on stock exchanges were restricted to its head quarters. The investors across the

country were absolutely in dark about the price fluctuations on stock exchanges due to the lack of information. But today due to Internet, on line quoting facility is available at the computers of investors. As a result, they can keep track of price fluctuations taking place on stock exchange every second during the working hours. Certain T.V. Channels like CNBC are fully devoted to stock market information and corporate news. Even other channels display the on line quoting of stocks. Thus, modern stock exchanges backed up by internet and information technology provide wide marketability to securities of the industries. Demat facility has revolutionized the procedure of transfer of securities and facilitated marketing.

8. Financial resources for public and private sectors

Stock Exchanges make available the financial resources available to the industries in public and private sector through various kinds of securities. Due to the assurance of liquidity, marketing support, investment safety assured through stock exchanges, the public issues of securities by these industries receive strong public response (resulting in oversubscription of issue).

9. Funds for Development Purpose

Stock exchanges enable the government to mobilize the funds for public utilities and public undertakings which take up the developmental activities like power projects, shipping, railways, telecommunication, dams & roads constructions, etc. Stock exchanges provide liquidity, marketability, price continuity and constant evaluation of government securities.

10. Indicator of Industrial Development

Stock exchanges are the symbolic indicators of industrial development of a nation. Productivity, efficiency, economic-status, prospects of each industry and every unit in an industry is reflected through the price fluctuation of industrial securities on stock exchanges. Stock exchange sensex and price fluctuations of securities of various companies tell the entire story of changes in industrial sector.

11. Barometer of National Economy

Stock exchange is taken as a Barometer of the economy of a country. Each economy is economically symbolized (indicators) by its most significant stock exchange. New York Stock Exchange, London Stock Exchange, Tokyo Stock Exchange and Bombay Stock Exchange are considered as barometers of U.S.A, United Kingdom, Japan and India respectively. At both national and international level these stock exchanges represent the progress and conditions of their economies.

Thus, stock exchange serves the nation in several ways through its diversified economic services which include imparting liquidity to investments, providing marketability, enabling evaluation and ensuring price continuity of securities.

Conclusion & Suggestions

1. It is being concluded after analyzing the data that the Bombay Stock Exchange make a big contribution to evolve the common man directly & indirectly in Contributing towards growth in Industrialization.
2. The Funds were used by the different Government department through Stock Exchange in the development of the Capital Market.
3. The Bombay stock Exchange attract the foreign Investors to wards India & it helps the Industry to grow fast, as with the help of stock exchange the capital has been generated easily
4. It played an important Role to provide a secured investment to the Investors with help of it's By Laws & the rules of Securities Exchange of India.

5. It gives liquidity to the investors as the buyer & seller are available in such a huge quantity & there is transparency in buying & selling of shares.
6. It plays an important role in providing employment as well. There many Exchange in India and thousands of people get employment directly or Indirectly with Bombay Stock Exchange.

Suggestions:

1. It has been suggested that the BSE India should be more strict for listing the new companies as this companies cheat the people.
2. It has been suggested that the Z group & T group companies will have some restriction for some Years.
3. It has been suggested that the commodities which are in day to day use should not traded in commodities market because the rates are increased of the goods after it is listed in commodity market as there are lot of fake buyers who does not actually buy the goods but only book the goods & block it which shows the high demand of that particular goods & price rises tremendously & which will affect the common man.
4. It has been suggested that the margins which are given by the broker should be reduced which will reduced the speculation as well.
5. It has been suggested that the short selling should be stop as it will panic the market some times & peoples doesn't have the stock but sell the stock which will decrease the value of shares.

References :

1. Bhole, L.M. (1999), Financial Institutions and Markets, Structure, Growth and Innovation, Tata McGraw Hill, New Delhi.
2. Journals of Motilal Oswal Securities Ltd. Mumbai.
3. Economic Times & News From CNBC & Other news Channels

Websites

1. www.bseindia.com
2. www.rbi.gov.in
3. www.sebi.org
4. www.karvy.com
5. www.mcxindia.com
6. www.ncdex.com
7. www.financewise.com
8. www.optionsxpress.com
9. www.cnbc.com
10. www.moneycotrol.com
11. www.stockezy.com

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Awareness Is The Only Remedy Against Aids

DILIP S. CHAVHAN
Head of the Dept. of Sociology
Smt. Rajkamal B. Tidke Mahavidyalaya,
Mouda,dist. Nagpur

Introduction

Human protection is always on priority for ages and has been a challenge to all of us. The new challenge to the world is an emerging spread of HIV/AIDS, the furious epidemic that has not yet been understood by the majority of people either due to their sheer neglect and ignorance and probably due to poor wish to understand the seriousness of impact that this disease can have on human and on nation as well. The battle of aids is something which we all need to fight and run away from the crisis.

Background

- The Acquire Immuno Deficiency Syndrome (AIDS) was first recognised in 1981 in five unrelated homosexual men who were residents of Los Angeles.
- The human immuno deficiency virus (HIV), is the cause of AIDS, was identified in 1983
- By the mid 1980s HIV had spread silently throughout the world epidemiological and laboratory data indicate that both HIV-1 and HIV-2 originated in sub-saharan Africa, but such details are not important for prevention control.
- The first Hiv+ve individual in India was detected in 1986, amongst the prostitutes of Madras city(chennai)the first case of full blown AIDS was reported in May 1986.

NEED OF HIV AWARENESS

- High rate of spread
- No drug
- Unawareness responsible for high rate of spread
- Ignorance towards the disease
- Attitude towards HIV patient should be changed

STATISTICS

Just to make you all aware of the fact at which HIV is spreading all over the world, we would like to put forward a few statastics before you

INTERNATIONAL STATASTICS AND TRENDS

1) Each day more than 8500 people nearly half of them women are newly infected with HIV
2) If these 94% are living in the developing world
3) Among both men and women, the hardest hit group is young group UN AIDS estimate that half of all infections to date have been among 15-24 year old
4) As infections to women rise, so the infections in infants born to them, about l/3rd of babies born to HIV infected mothers becomes infected themselves.
5) About 30 million people living with H I V in world 9 out of 10 donot know that they are infected.

HIV/AIDS IN INDIA

India is experiencing rapid and extensive spread of HIV. This is paricularly worrisome since population is over 100 crore

1) there are an estimated 2 to 5 million people infected with HIV in India today and 50000 to 10000 cases of AIDS may have already occured in the country.
2) the most rapid and well documented spread of HIV has occured in Mumbai and the state of Tamilnadu. In Mumbai the HIV rate

has reached the level of 50% in sex workers.

3) An estimated 1 to 2 million cases of tuberculosis occur in India every year. In Mumbai 10%of the patients preventing with tuberculosis are HIV+ve. Tuberculosis is the presenting symptoms of AIDS in over 60% of AIDS cases.

Different stages of HIV disease:-

Acute HIV Infection:-

During this stage 30to70% of people develop a self limiting illness characterized by fever, enlargements of glands and rashes.(2-6 weeks)

A Symptomatic Infection:-

All infected persons pass through this phase lasting several months to years.

Persisted Generalized Lymphodenopathy:-

Enlargement of lymph gland are seen at various sites of the body lasting for at least three months.

Aids Related Complex (ARC):-

Various constitutional symptoms like fatigue, weight loss, fever for more than a month, diarrhea and other of ertunistic infections like oral candidias and tuberculosis.

AIDS:- This is the end stage of the infection with complete breakdown of immune mechanism.

How Does HIV Works?

HIV breaks down the immune system, our body's shield against disease. It causes people to develop harmful infections that usually don't affect people usual conditions. They include no. of disease. Some people develop symptoms shortly after being infected for many, it takes more than six days.

Does HIV Always Cause AIDS?

Some researches believe that a small number of people with HIV may not develop symptoms (5%)

New medicines have helped many people with HIV slow down the progress of their infections.'

Modes of Transmission:-One can get HIV if he/she

a) Has unprotected sexual intercourse with someone who has the virus.
b) Shares needles or syringes with someone is HIV+VE
c) Receive transfusions of blood-products tissue or organ transplant from HIV+VE donor.
d) Prenatal transmission i.e. birth or breast-feeding.

Body Fluids and Their HIV Status:-

a) Blood, PEF, Semen, Vaginal secretions and breast milk all contains high-concentration of HIV and all have been links to transmission of the virus
b) Salvia, tears, sweat, and urine can have virus in them but in such a small connections that nobody has ever been infected through them.

So one cannot get HIV by

a) Socializing or working with HIV+ve person.
b) Through sneezing and coughing
c) By crying, laughing, sweating, kissing or hugging with HIV+ve person.
d) Through mosquitoes or other insects or by touching things that a person with HIV has used. Doorknobs, bed linens, clothing towels, toilets, telephones, showers, swimming pools, eating utensils and drinking glasses are also safe, they cannot transmit HIV,

High Risk Group:-

- HIV drug abuses-sharing needles
- Sex workers or those who have multiple sexual partners.
- Those who receive repeated blood transfusion organ transplant Handling of

- blood and blood products, body fluids, ft
- Pregnant women

Children born to HIV+ve mother.

Treatment of AIDS

"Prevention is the only Cure"

Scientists have managed to produce drugs that can help in reduction of viral load and help in prolonging life in these patents. All these drugs are very costly and not easily available. And frankly and straightforwardly to say these medicines are very costly and not at all affordable to the middle class and poor people. Therefore in my opinion if we have to live away from this dangerous disease prevention is the only cure and no other way. We must be always alert and cautious against this hazardous disease.

Sources and References

Dr. Ashtekar Shyam, 'Bharat Vaidyak' Mehta Publication House, Pune(1992).

Dr. Joshi Anand and Sidhheya Shriram, 'Aids Cha Bhovra', Rajhans Publication(1998).

Dr. Prabhu Vitthal, 'Sex Education Why? Who? How? When?' Rajhans Prakashan, Pune(1995).

Dr. Gharpure Vitthal, 'Environment Science', Pimplapure and company Publishers, Nagpur(2005)

Human Rights News(2002) 'AIDS in India:Money wont save crisis. Rising violence against AIDS-affected people'. November 13.

The Hindu(2nd Dec.2008) 'The Red Ribbon Express chugs its way back home'

The Times of India(Sept.!7 2012) Compulsory HIV tests not likely in state

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Impact of Fdi In Retail On Indian Economy

Dr. Shashikant Waikar
M.Com.,M.A.(Eco.),LL.B.,B.J.,Ph.D
Associate Professor (Retd.),
Former HOD Business Economics,
G.S.College of Comm. & Eco. Nagpur

INTRODUCTION

Foreign Direct Investment (FDI) is an investment in a foreign country through the acquisition of a local company or the establishment of an operation on a new site. FDI refers to capital inflows from abroad that is invested in or to enhance the production capacity of the economy.

TYPES OF FDIs

Foreign direct investment has been categorized in various types
on the basis of an individual; a group of related individuals; an incorporated or unincorporated entity; a public company or private company; a group of related enterprises; a government body; an estate (law), trust or other social institution; or any combination of the above.

FDI IN INDIA

FDI started **in 1990** from a baseline of **less than $1 billion.** India allowed FDI in cash and carry wholesale **in 1997**, but it required government approval. The approval requirement was relaxed, and automatic permission was granted **in 2006. Between 2000 to 2010,** Indian retail attracted about **$1.8 billion in Foreign Direct Investment**, representing a very small 1.5% of total investment flow into India. Single brand retailing attracted **94 proposals** between **2006 and 2010,** of which **57 were approved** and implemented.

UNCTAD survey projected India as the **2nd most important FDI destination** after China for transnational corporations. During 2010-2012. As per the data, the sectors which attracted higher inflows were Services, Telecommunication, Construction activities and Computer software and hardware.

CONCEPT OF RETAIL

Retail is defined as a sale for final consumption in contrast to a sale for further sale or processing (i.e. wholesale). It is a sale to the ultimate consumer. It is the last link that connects the individual consumer with the manufacturing and distribution chain. A retailer is thus involved in the act of selling goods to the individual consumer at a margin of profit.

IMPORTANCE OF RETAILING IN INDIA

Retail is one of the pillars of Indian economy as it accounts for about 15% of its GDP. The Indian retail market is estimated to be **US$ 450 billion**
Indian retail is one of the top five retail markets in the world by economic value. The retail industry is India is divided in **Organized (3%) and Unorganized (97%) sectors.**

Organized retailing comprise of licensed retailers, i.e. those who are registered for sales tax, income tax, etc. These include Corporate-backed supermarkets, Retail chains, privately owned large retail businesses. Unorganized retailing includes local kirana shops, Owner manned general stores, Convenience stores, pavement vendors Paan/ beedi shops, seller on Hand cart, etc.

Retail in India is largest source of employment after agriculture. It has deep

penetration into rural India and generates more than 15 per cent of India's GDP. Indian retail sector reached to **$496 billion** by 2011-12

INTERNATIONAL RETAIL PLAYERS EXPECTED IN INDIA

Dominos, Levis, Lee, Nike, Adidas, Benetton, Swarovski, Sony, Sharp, and Kodak etc have already entered in the Indian retail market via licensee or franchisee. US-based Walmart, Germany's Metro AG, Australia's Woolworths Ltd are major international players waiting to dominate Indian Retail market.

FDI POLICY IN INDIA

Foreign Investment in India is governed by the FDI policy announced by the Government of India under the provision of the Foreign Exchange Management Act (FEMA) 1999. The Reserve Bank of India ('RBI') had issued a notification which contains the Foreign Exchange Management (Transfer or issue of security by a person resident outside India) Regulations, 2000. This notification has been amended from time to time. The Ministry of Commerce and Industry, Government of India is the nodal agency for monitoring and reviewing the FDI policy on continued basis and bring changes in sectoral policy and sectoral equity cap.

The FDI policy is notified through Press Notes by the Secretariat for Industrial Assistance (SIA), Department of Industrial Policy and Promotion (DIPP). The foreign investors are free to invest in India, except few sectors / activities, where prior approval from the RBI or Foreign Investment Promotion Board ('FIPB') is required.

Earlier, 51% FDI was permitted in India only through single brand retailing. The international retailers are entering the market through licensees just as Wal-Mart has entered through the franchisee, Bharti Enterprises. Now 100% FDI in single brand and 51% in multibrand is allowed as per policy decision of the Union Govt.

ECONOMIC BENEFITS OF FDI

According to the supporters of policy of permitting Foreign Direct Investment (FDI) in various sectors in India. The FDI will provide benefits to Indian economy by improvement supply chain, Investment in Technology, Manpower Skill development, Tourism Development, Greater Sourcing From India, Up gradation in Agriculture, Efficient Small and Medium Scale Industries, Growth in market size ,Benefits to government through greater GDP, tax income and employment generation as foreign brands would come to India. It is said that inflation will be controlled as middlemen will be eliminated from supply chain line and the system of "from farm to floor" will be followed.

SOCIAL BENEFITS OF FDI

It is expected that Foreign Direct investors will bring investment in the back-end supply chain, Create infrastructure, Create jobs for rural India

Eliminate middlemen in market, Improvement in quality of jobs.

CONCLUSION

Although it is a fact that Govt. of India is in favor of opening various sectors to FDI, there is apprehensions in the minds of social scientists and economists. They believe that FDI in retail will result in threat of displacement of labour our labour force. Independent stores will close, leading to massive job losses. There will be **mass scale job loss** to the tune of 40 millions as against creation of employment for 4 millions. Foreign direct investors like Walmart will lower prices to dump goods, get competition out of the way, become a monopoly and then raise prices. This was seen in the case of the soft drinks industry.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Pepsi and Coke came in and wiped out all the domestic brands. It is also argued that work will be done by Indians but profits will go to foreigners. East India Company had also entered India as a trader and then took over politically. Indian people have to be careful and remember that every foreign investment is "hot money" which is destined to go back with profit. If India is able to get global marketing system, quality jobs with better living wage, new techniques of management it will be bonus for the loss of domestic jobs and self employment in urban and rural sectors.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारतीय आयुर्विमा : सार्वजनिक आणि खाजगी आयुर्विमा कपन्यांचा विपणन धोरणाचे तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. विवेक नागभिडकर
डॉ. एम. के. उमाठे कला, विज्ञान व आर. मोखारे वाणिज्य महाविद्यालय,नागपूर
डॉ. मेधा कानेटकर
सी.पी. ॲन्ड बेरार कॉलेज, नागपूर.

सारांश

खाजगीकरणानंतर म्हणजेच १ एप्रिल २००० नंतर भारतात आयुर्विमा व सामान्य विमा ह्या दोन्ही क्षेत्रात खाजगी कंपन्या आल्यामुळे दोन्ही व्यवसायाचे क्षेत्र वाढले. याचे मोठे कारण म्हणजे वेगवेगळ्या आकर्शक विमा योजना, भावनांना साद घालणारे जाहिरात धोरण आणि आक्रमक विपणन धोरण होय. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे आणि माहितीचे विश्लेशण सांख्यिकीय पद्धतीने करण्यात आले आहे.

आज आयुर्विमा क्षेत्रात जवळजवळ २३ खाजगी आयुर्विम्या कंपन्या सार्वजनिक क्षेत्रातील ५० वर्शापेक्षा जास्त अनुभव असलेल्या भारतीय आयुर्विमा महामंडळाशी स्पर्धा देत आहे. खाजगीकरणाच्या १० वर्शानंतरही महामंडळ आयुर्विमा विक्री ही सर्वात जास्त त्यांचा पारंपारिक मार्गाद्वारेच करीत आहे. ९५ टक्के पेक्षा जास्त व्यवसाय पारंपारिक मार्गाद्वारे करीत असल्यामुळे इतर विक्रीमार्ग जे कमी खर्चिक आहे ते दुर्लक्षित होत आहे.

किवर्ड :- विपणन धोरण, खाजगीकरण, विमापत्र विक्री धोरण, दावे निरसन, आयुर्विमा विक्री मार्ग.

प्रस्तावना

औद्योगिक क्रांती आणि तंत्रज्ञानातील बदल यामुळे आधुनिक काळात व्यवसायातील जोखिमा फार मोठ्या प्रमाणावर वाढल्या आहेत. औद्योगिक क्षेत्रात तसेच सामाजिक क्षेत्रात एकत्र कुटुंब पद्धतीच्या ऱ्हासामुळे फार मोठे बदल घडून आले आहेत. सद्यःस्थितीत कुटुंबातील प्रमुखांवर अवलंबून असलेल्या त्याच्या कुटुंबीयांच्या संरक्षणाचा प्रश्न जटील बनला आहे. विभक्त कुटुंबामुळे प्रत्येक व्यक्ती ही जनसागरातील एक बिंदू बनली आहे. काही जोखिमा या अपरिहार्य असतात, त्या टाळता येत नाहीत. तसेच त्या कधी उद्‌भवतील याचा अंदाज देखील करता येत नाही. उदा. एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू कधी, केव्हा, कसा आणि कुठे होईल याची शाश्वती कोणी देऊ शकत नाही. एका क्षणात होत्याचे नव्हते करण्याची शक्ती केवळ मृत्यूमध्येच असते ही मानवीय जीवनाची एक अपरिहार्य घटना आहे आणि तेच सत्य आहे. परंतु त्याच एका गोश्टीला विसरून माणूस सर्व व्यवहार करीत असतो. त्यामुळे कुटुंब प्रमुखाच्या मृत्यूमुळे संपूर्ण कुटुंबच उद्‌ध्वस्त होऊन निराधार व असहाय्य बनते, म्हणून मृत्यू जरी टाळता येत नसला तरी त्यामुळे होणाऱ्या हानीची तिव्रता कमी करता येते. म्हणूनच आधुनिक काळात विमा हे एक असे साधन आहे; ज्यामुळे व्यक्ती, कुटुंब, उद्योग, व्यवसाय आणि देशातील सर्वच साम जिक घटकांना जोखिम किंवा अनिश्चिततेपासून संरक्षण प्राप्त होऊन, हानीचे प्रमाण कमी करता येते. आधुनिक काळात विम्याचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला असून कोणत्याही धोक्यापासून संरक्षण प्राप्त करणे शक्य झाले आहे. विम्यामुळे जोखमीपासून संरक्षण प्राप्त करता येते. हानी झाल्यास नुकसान भरपाई मिळते. निश्चितता प्राप्त झाल्यामुळे प्रत्येक व्यावसायिक, प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक उद्योजक आज आपल्या उद्योग व्यवसायावर चांगल्या प्रकारे लक्ष केंद्रीत करू शकतो. विम्याची सुरक्षितता लाभल्यामुळे जीवनातील भय कमी होते. त्या सर्व दृश्टीकोनातून 'विमा' हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. आज विविध आयुर्विमा संस्थांनी शहरी व ग्रामीण

भागातील लोकांच्या गरजा ओळखून त्यांची बचत, गुंतवणूक आकर्शित करण्यासाठी वेगवेगळया सोयीस्कर गुंतवणूकीच्या व बचतीच्या योजना आखल्या आहेत. अशा योजना बाजारात यशस्वी करण्यासाठी या कंपन्यांनी आपल्या विपणन धोरणावर जास्त जोर दिला आहे. किंबहूना आकर्शक विपणन धोरणाच्या पायावर या कंपन्यांनी विमा बाजारपेठ काबीज केली आहे. लोकांमध्ये गुंतवणूक बचतीचे आकर्शण निर्माण करण्यासाठी आकर्शक योजना या कंपन्यांनी सादर तर केल्याच परंतु त्याबरोबरच या योजनांना लोकप्रिय करण्यासाठी जाहिरातीच्या विपणन मिश्राचा प्रभावी वापर केला आहे. जसे, ''जीवन के साथ भी, जीवन के बाद भी'', ''सीर उठाके जिओ'' अशा भावनिक जाहिरातीचा वापर करून विमा व्यवसायाला फार मोठी बाजारपेठ उपलब्ध करून दिली आहे.

उद्देश

१. सार्वजनिक आणि खाजगी आयुर्विमा कंपन्यांचे विपणन धोरणांचा तुलनात्मक अध्ययन करणे

२. सार्वजनिक आणि खाजगी विमा कंपन्यांचा विशिश्ट वर्शामध्ये स्वीकृती दिलेल्या दाव्याचां या आकडेवारीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य

१. भारतीय आयुर्विमा महामंडळाच्या तुलनेत खाजगी आयुर्विमा कंपन्या आधुनिक विपणन धोरणांचा अवलंब मोठ्या‍ा प्रमाणावर करतात.

२. भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची दावे निरसन पद्धती ही अन्य खाजगी कंपन्यांच्या तुलनेत अधिक चांगली आहे.

संशोधन पद्धती

माहितीचे संकलन प्रामुख्याने दुय्यम स्त्रोताद्वारे घेण्यात आले आहे. ही माहीती संबंधीत विशयाचे पुस्तके, मासिके, आयुर्विमा कंपन्यांचे वार्शीक अहवाल इ. द्वारे घेण्यात आली आहे. माहितीचे विश्लेशणासाठी सरासरी प्रमाण, प्रतिशत प्रमाण व अनुपात या सांख्यिकीय तंत्राचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अध्ययन कालाखंड

सारणी क्र. १

आयुर्विमा कंपन्यांचे नविन विमापत्र विक्रीच्या व्यवसायाचे धोरण

(आकडेवारी लाखांमध्ये)

	वर्ष २००१-०२		२००२-०३		२००३-०४		२००४-०५		२००५-०६	
कंपनी	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-
एलआयसी	-	-	२४५.४६	९६.७५	२६६.६८	९५.८८	२५६.७८	९२.०८	३१५.९१	८९.०८
खाजगी कंपनी	-	-	८.२५	३.२५	११.५६	४.१२	२२.३३	७.९२	३८.७१	१०.९२
एकूण			२५३.७१	१००.००	२८१.२७	१००.००	२८२.११	१००.००	३५४.६२	१००.००

	२००६-०७		२००७-०८		२००८-०९		२००९-१०		२०१०-११	
कंपनी	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-	एकूण	-
एलआयसी	३८२.२९	८२.८३	३७६.१३	७३.९३	३५६.१३	७०.५२	३८८.६३	७३.०२	३७०.३८	७६.९२
खाजगी कंपनी	७९.२२	१७.१७	१३२.६२	२६.०७	१५०.११	२९.४८	१४३.६२	२६.९८	१११.१४	२३.०८
एकूण	४६१.५१	१००.००	५०८.७५	१००.००	५०६.२४	१००.००	५३२.२५	१००.००	४८१.५२	१००.००

(वर्ष २००१-०२ ची माहिती उपलब्ध नाही.)

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

आयुर्विमा कंपन्यांचे नविन विमापत्र विक्रीच्या व्यवसायाचे धोरण

आयुर्विमा कंपन्या विमापत्राची विक्री करून आपल्या व्यवसायात वाढ करतात. प्रत्येक आयुर्विमा कंपनी मूळ विमापत्रात आकर्शक सवलती देऊन एका नवीन स्वरूपात आपले विमापत्र विक्रीला काढतात.

आयुर्विमा महामंडळ व खाजगी कंपन्या यांनी गेल्या दहा वर्शात आपल्या विमापत्राच्या विक्रीत किती वाढ केली ते सारणी क्र. १ वरून स्पश्ट होते. नविन विमापत्राची विक्री विचारात घेतली तर आयुर्विमा महामंडळाने २००२-०३ ह्या वर्शात एकूण विमापत्राच्या ६६.७५: नविन विमापत्र विक्रीला काढले तर २००४-०५ मध्ये हे प्रमाण ६२.०८: आलेले दिसून येते व नंतर २००८-०६ पर्यंत महामंडळाचे नविन विमापत्र विक्रीचे प्रमाण दरवर्शी सरासरी जवळजवळ ४: कमी होत आहे. परंतु नंतर २००६-१० व २०१०-११ मध्ये दोन्ही वर्शात जवळजवळ ३: वाढ होत आहेत.

खाजगी कंपन्यांचा विचार केल्यास नविन विमापत्र विक्रीबाबत दरवर्शी वाढ होत असलेली दिसून येते. २००२-०३ मध्ये हे प्रमाण ३.२५: होते. तर हेच २००८-०६ मध्ये प्रमाण २६.४८: झाले. परंतु नंतर २००६-१० आणि २०१०-११ मध्ये अनुक्रमे २६.६८: आणि २३.०८: हे प्रमाण झाले. म्हणजेच ह्या दोन वर्शात काही प्रमाणात घट झाली आहे. खाजगी कंपन्यांनी, महामंडळाच्या स्पर्धेत टिकाव धरण्यासाठी विमाधारकांच्या गरजेनुसार आवडी-निवडी नुसार विमापत्र विक्रीस काढणे आवश्यक आहे. ही बाब खाजगी कपन्यांनी लक्षात घेतल्यामुळे दरवर्शी विमापत्राच्या विक्रीच्या संख्येत वाढ झालेली हे सारणी क्र. १ वरून स्पश्ट होते. तसेच मागील दोन वर्शात महामंडळाने आपल्या कमी होत चाललेल्या विमापत्रांवर अंकुश घालुन वाढ दर्शविली आहे. याचे कारण म्हणजे विमा उत्पादनात त्यांनी विकास घडविला आहे. बाजारपेठ स्पर्धेमध्ये टिकाव धरतील अशा आकर्शक योजना बाजारपेठेत उपलब्ध करून दिल्या आहे.

सारणी क्र. २

व्यक्तिगत विमा विक्रीच्या विविध मार्गांची स्थिती (आकडेवारी टक्केवारीत)

	वर्ष २००१-०२		२००२-०३		२००३-०४		२००४-०५		२००५-०६	
	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.
व्यक्तीगत अभिकर्ता	–	–	–	–	६६.७८	६०.३६	६८.७६	५६.३	६८.३७	५६.७१
कॉरपोरेट अभिकर्ता - बँक	–	–	–	–	०.११	१०.५७	०.८७	१५.४२	१.२५	१६.८७
कॉरपोरेट अभिकर्ता - अन्य	–	–	–	–	०.०६	६.८६	०.३	७.७५	०.३२	८.६२
ब्रोकर्स	–	–	–	–	०.०२	०.३१	०.०४	१.२३	०.०६	०.८३
रेफरल्स्	–	–	–	–	०	७.५	०	६.२५	०	७.०६
प्रत्यक्ष विक्री	–	–	–	–	०	१४.३७	०	१०.०५	०	६.६१
एकूण	–	–	–	–	१००	१००	१००	१००	१००	१००
रेफरल्स्										

	वर्ष २००६-०७		२००७-०८		२००८-०९		२००९-१०		२०१०-११	
	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.
व्यक्तिगत एजेंट	९७.२८	६५.८	९८.३६	५६.८१	९७.३४	५४.९४	९७.७५	५०.६७	९७.४५	४६.८९
कॉरपोरेट एजेंट - बँक	१.२४	१६.५८	१.३	१८.८९	१.७	२०.७८	१.६४	२४.८८	१.८१	३३.२१
कॉरपोरेट एजेंट - अन्य	०.९	८.४१	०.२९	११.०३	०.४९	१०.९२	०.५२	१०.२८	०.५९	८.७
ब्रोकर्स	०.३४	१.०५	०.०५	१.५	०.४७	२	०.०९	३.४४	०.०४	४.७७
रेफरल्स्	०.२४	६.७७	०	०	०	०	०	०	०	०
प्रत्यक्ष विक्री	०	१.३६	०	८.७७	०	११.३६	०	१०.७३	०.११	६.४३
एकूण	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००
रेफरल्स्			०	७.७९	०.०३	९.२७	०.१८	७.८५	०.२३	२.३४

(स्त्रोत : आय.आर.डी.ए. वार्शीक अहवाल - वर्श २०००-०१ ते २०१०-११)
('' वर्श २००१-०२ ते २००२-०३ पर्यंतची माहिती उपलब्ध नाही.)

भा.आ.महा. = भारतीय आयुर्विमा महामंडळ; खा.आ.कं. = खाजगी आयुर्विमा कंपन्या टिप : २००७-०८ ते २०१०-११ या वर्शी मार्गदर्शक व्यवस्थेमार्फत प्राप्त लीडस् (रेफरल्स्) प्त्व ने प्रस्तुत केलेल्या वार्शीक अहवालानुसार आहे.

व्यक्तिगत आयुर्विमा विक्रीच्या विविध मार्गांची स्थिती

खाजगीकरणामुळे विविध मार्गांमार्फत विमा व्यवसाय चालु आहे. आधी फक्त अभिकर्ता किंवा विकास अधिकारी इत्यादीपर्यंत विमा व्यवसाय मर्यादित होता. विमा विक्रीच्या विविध मार्गांना ''वितरण मार्ग'' ;क्पेजतपइनजपवद बंददमसेद्ध असे म्हणतात. विविध मार्गामध्ये व्यक्तीगत अभिकर्ता, कार्पोरेट अभिकर्ता, दलाल, प्रत्यक्ष विक्री आणि मार्गदर्शक रेफरल्स इत्यादींचा समावेश होतो.

सारणी क्र. २ मध्ये असे आढळून आले की, भारतीय आयुर्विमा महामंडळाच्या एकूण व्यक्तिगत व्यवसायाच्या ९७ ते ९८ः व्यवसाय हा व्यक्तिगत अभिकर्त्यांद्वारे होतो आणि उर्वरीत ३ किंवा ४ः व्यवसाय इतर मार्गाद्वारे होतो. वर्श २०१०-११ ला महामंडळाने व्यक्तिगत अभिकर्त्यांमार्फत ९७.४५ः इतका व्यवसाय केला आहे आणि उरलेला मार्ग म्हणजे कॉरपोरेट अभिकर्ता- बँक १.८१ः, कॉरपोरेट अभिकर्ता - इतर ०.५९ः, ब्रोकर्स - ०.०४ः, प्रत्यक्ष विक्री ०.११ः आणि रेफरलस् ०.२३ः इतकी आहे.

खाजगी कंपन्यांनी एकूण व्यक्तिगत विमा व्यवसायाच्या फक्त जवळजवळ ५० ते ६०ः व्यवसाय हा व्यक्तिगत अभिकर्ताद्वारे करीत आहे. उर्वरीत जवळजवळ ४० ते ५०ः व्यवसाय हा इतर मार्गाद्वारे करीत आहे. वर्श २०१०-११ ला खाजगी कपन्यांनी व्यक्तिगत अभिकर्त्या द्वारे फक्त ४६.८९ः व्यवसाय घेतला आणि उर्वरीत ५३.११ः व्यवसाय हा इतर मार्गाद्वारे केला आहे, त्यामध्ये कॉरपोरेट अभिकर्ता- बँक ३३.२१ः, कारपोरेट अभिकर्ता-

इतर ८.७:, ब्रोकर्स - ४.७७:, प्रत्यक्ष विक्री ६.४३: आणि रेफरलस् २.३४: असा आहे.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, खाजगीकरणानंतरच्या दहा वर्शानंतरही भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आपल्या एकूण व्यवसायाच्या ९७: व्यवसाय हा पारंपरिक पद्धतीचे म्हणजे वैयक्तिक अभिकर्त्यांद्वारे करीत आहे. इतर मार्गाला दुर्लक्षित करीत आहे, परंतु खाजगी कंपन्यांनी भारतात विमा व्यवसायाची पारंपरिक पद्धत मोडून काढुन ५०: पेक्षा जास्त व्यवसाय हा उर्वरीत मार्गांद्वारे केला. त्यामुळे त्यांच्या खर्चाचे प्रमाण जे आहे ते महामंडळापेक्षा कमी आहे.

त्यामुळे भारतीय आयुर्विमा महामंडळाच्या तुलनेत खाजगी आयुर्विमा कंपन्या आधुनिक विपणन धोरणांचा अवलंब मोठ्या प्रमाणावर करतात. यावरून प्रस्तुत संशोधनासाठी घेण्यात आलेले पहिले गृहितकृत्य खरे ठरले आहे.

सारणी क्र. ३

वैयक्तिक मृत्यू दाव्यांची स्थिती

(आकडेवारी टक्केवारीत)

	वर्ष २००१-०२		२००२-०३		२००३-०४		२००४-०५		२००५-०६	
	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.
दाव्याची पुर्तता	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
नाकारण्यात आलेले दाव	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
परत केलेली प्रकरणे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
प्रलंबित दाव्यांची संख्या	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
एकूण दावे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	वर्ष २००६-०७		२००७-०८		२००८-०९		२००९-१०		२०१०-११	
	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.	भा.आ.मं.	खा.कं.
दाव्याची पुर्तता	९३.४६	६३.७७	९६.७१	७८.९४	९५.४८	८२.२६	९६.५४	८४.८८	९९.७५	९२.५१
नाकारण्यात आलेले दाव	२.०६	१७.९२	१.१३	१०.१७	१.३३	९.९७	१.२१	७.६	०.०१	३.३९
परत केलेली प्रकरणे	०	०	०.०६	०.०१	०.९८	०.०२	०.८४	०.०४	०	०.१७
प्रलंबित दाव्यांची संख्या	४.४८	१८.३१	२.१	१०.८८	२.२१	७.७५	१.४१	७.४८	०.२४	३.९३
एकूण दावे	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००

(स्त्रोत : आय.आर.डी.ए. वार्शीक अहवाल - वर्श २०००-०१ ते २०१०-११)
(वर्ष २००१-०२ ते २००५-०६ पर्यंतची माहिती उपलब्ध नाही.)

वैयक्तिक मृत्यू दाव्यांची स्थिती

सारणी क्र. ३ मध्ये वैयक्तिक मृत्यू दाव्यांचे विवरण दिले आहे. वैयक्तिक मृत्यू दाव्यांच्या स्थिती वरून आयुर्विमा कंपनी किती प्रमाणात दाव्यांचे शोधन करते, तसेच त्याची दावे निरसन किंवा स्विकृतीची पद्धत योग्य आणि विश्वसनीय आहे किंवा नाही हे माहिती पडते. विमा पॉलीसी घेतांना अतिशय गोड बोलणारे विमा कंपनीचे अधिकारी त्या पॉलीसीअंतर्गत दावा दाखल झाला की, एकदम बदलून जातात. दाव्यांसाठी गोळा करावी लागणारी कागदपत्रे आणि नाना खटपटी, पाठपुरवठा, यामुळे विमेदार त्रासुन कंटाळुन जातात. एवढे सगळे करूनही शेवटी विमा दावा मिळेलच याची खात्री नसते. अनेकदा दावा नाकारला जातो. त्यासाठी योग्य ती कारणमीमांसा सांगितल्या जात नाही. अनेकदा दाव्यांची रक्कम अतिशय कमी करून दिली जाते. बरेचदा दावा मिळवण्यासाठी लागणारा कालावधी खूप जास्त असतो आणि तो विमेदारांच्या सयंमाची परीक्षा पाहतो.

म्हणूनच सारणी क्र. ३ मध्ये दाव्यांची पूर्तता, नाकारण्यात आलेले दावे, परत केलेली प्रकरणे, आणि प्रलंबित दाव्याची संख्या दर्शविली आहे.

सारणी क्र. ३ मध्ये असे आढळून आले की, भारतीय आयुर्विमा महामंडळात मागील ५ वर्शात ९५ः पेक्षा कमी दाव्यांची पूर्तता केलेली नाही आणि नाकारण्यात आलेली दावे, परत केलेली प्रकरणे आणि प्रलंबित दाव्यांची संख्या फार अल्प प्रमाणात आहे. वर्श २०१०-११ बघितले तर, त्यात महामंडळांने ९९.७५ः दाव्यांची पूर्तता केली आहे आणि नाकारण्यात आलेले दावे ०.०१ः, परत केलेली प्रकरणे ०ः आणि प्रलंबित दावे ०.२४ः आहे.

खाजगी कंपन्यांमध्ये दाव्यांची पूर्तता प्रमाण हे महामंडळापेक्षा कमी आहे. कारण २००६-०७ ला ६३.७७ः, २००७-०८ ला ७८.९४ः, २००८ ला ८२.२६ः, २००९-१० ला ८४.८८ः, इतकी आहे ही महामंडळाच्या

प्रमाणापेक्षा कमी आहे. परंतु २०१०-११ ला खाजगी कपन्यांनी सुद्धा दाव्यांची पूर्तता ही ६२.५१: पर्यंत वाढ केली आहे. आणि त्यात नाकारण्यात आलेले दावे ३.३८:, परत केलेली प्रकरणे ०.१७: आणि प्रलंबीत दावे ३.६३: इतकी आहे. खाजगी कपन्यांनी जरी दाव्यांची पूर्तता जास्त प्रमाणात करण्यात सुरूवात केली तरी, महामंडळाच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. यामुळे यातुन असे सिद्ध होते की, भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची दावे निरसन ;मजजसमउमदज बसंपउद्ध किंवा स्वीकृतीची पद्धती ही अन्य खाजगी कंपन्यांच्या तुलनेत अधिक चांगली आहे. यावरून प्रस्तुत संशोधनासाठी घेण्यात आलेले दुसरे गृहितकृत्य खरे ठरले आहे.

निष्कर्ष

- खाजगी कंपन्यांनी, महामंडळांच्या स्पर्धेत टिकाव धरण्यासाठी विमाधारकांच्या गरजेनुसार आवडी-निवडीनुसार विमापत्र विक्रीस काढणे आवश्यक आहे. ही बाब खाजगी कंपन्यांनी लक्षात घेतल्यामुळे दरवर्षी विमापत्रांच्या विक्रीच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. तसेच वर्श २००८-०९ आणि २००९-१० या वर्शी विमापत्रांच्या विक्रीत वाढ दर्शविली आहे. याचे कारण म्हणजे विमा उत्पादनात त्यांनी विकास घडविला आहे, बाजारपेठ स्पर्धेमध्ये टिकाव धरतील अशा आकर्शक योजना बाजारपेठेत उपलब्ध करून दिल्या आहे

- खाजगीकरणानंतरच्या दहा वर्शानंतरही भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आपल्या एकूण व्यवसायाच्या ९७: व्यवसाय हा पारंपरिक पद्धतीद्वारे म्हणजे वैयक्तिक अभिकर्ताद्वारे करीत आहे. उर्वरीत मार्गाला दुर्लक्षित करीत आहे. परंतु खाजगी कपन्यांनी भारतात विमा व्यवसायाचा पारंपारिक पद्धत मोडून काढून ५०: पेक्षा जास्त व्यवसाय हा उर्वरीत मार्गाद्वारे केला. त्यामुळे त्यांच्या खर्चाचे प्रमाण महामंडळापेक्षा कमी आहे.

- IRDA च्या वार्शीक अहवालानुसार मागील दहा भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची दावे पुर्तता करण्याची टक्केवारी सर्वात जास्त प्रमाणात आहे. तसेच भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची दावे निसरण पद्धती ही अतिशय प्रभावी आहे. त्यामुळेच खाजगी आयुर्विमा कंपन्यांच्या तुलनेत जास्त प्रमाणात दावा पूर्तता, महामंडळाद्वारे करण्यात येते. सारणी क्र. ३ मध्ये केलेल्या विश्लेशणानुसार भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने मागील दहा वर्शात ९५: पेक्षा जास्त प्रमाणात दाव्यांची पूर्तता केली आहे. वर्श २०१०-११ ला तर महामंडळाने ९९.७५: इतक्या मोठ्या प्रमाणात दाव्यांची पुर्तता केली आहे.

शिफारशी

- भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने विमाधारकांच्या गरजेनुसार आवडी-निवडीनूसार विमापत्र विक्रीस काढणे, आकर्शक योजना तयार करणे. पारंपरिक विमा योजनेसोबत महामंडळाला युलिप योजनेकडे सुद्धा जास्त लक्ष द्यावे लागेल जेणेकरून सामान्य ग्राहकांना भागबाजाराचा फायदा घेता येईल.

- भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने विमा विक्रीसाठी फक्त पारंपरिक पद्धत म्हणजे वैयक्तिक विमा अभिकर्त्यावर अवलंबून न राहता. उर्वरीत विमा विक्री मार्ग म्हणजे, कॉरपोरेट एजेंट (बँक आणि अन्य), ब्रोकर्स, रेफरलस्, प्रत्यक्ष विक्री इत्यादी मार्गाचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग करून घेतला पाहिजे, कारण हे कमी खर्चिक आहे.

- खाजगी आयुर्विमा कंपन्यांची दावे निरसन अधिक जलद गतीने होण्यासाठी, योग्य ती प्रभावी आंतरीक ग्राहक तक्रार निवारण यंत्रणा ठेवली पाहिजे. तसेच खाजगी आयुर्विमा कंपन्यांनी सरळ आणि क्लिश्ट नसलेली, जलद दावा प्रक्रीयेचा अवलंब केला पाहिजे. त्यामुळे बाजारपेठेत खाजगी आयुर्विमा कंपन्यांची विश्वासार्हता वाढेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. कानेटकर, मेधा. (२००७) 'विमाशास्त्र तत्त्व आणि व्यवहार', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.

२. पाटुकले, क्षितिज. (२००६) 'विम्याविशयी सर्वकाही', मॅकमिलन पब्लीकेशन, मुंबई.

३. आय.सी.३३, आयुर्विमा (लाइफ इन्शुरन्स) (२००७), प्रकाशक - भारतीय बीमा संस्थान, मुंबई.

४. Dr. P. Periasamy, (2008) 'Principles and Practice of Insurance', Himalaya Publishing House, Mumbai.
http://www.irda.gov.in

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

मनाची चित्रे रेखाटणारा कवी : दत्त

डॉ. रत्नप्रभा अंजनगावकर
असो. प्रोफेसर
एल्.ए.डी. महाविद्यालय, नागपूर.

सारांश

कवी दत्त अर्थात दत्तात्रय कोंडो घाटे. काव्यष्टी स्पष्ट असणारा हा तरुण कवी. मनोविकारांचे चित्रण काव्यात असावे हे सांगितले, त्याप्रमाणे समाजाला उन्नत विचार देणारे काव्य त्यांनी लिहिले. अवघे २३ वर्षांचे आयुष्य जगलेला कवी. त्यामानाने बऱ्याच कविता लिहिलेल्या. अनेक विखुरलेल्या मासिकांतून, हस्तलिखितांतून कवी चंद्रशेखर यांनी निवडक कवितासंचय कविवर्य दत्त यांचे सुपुत्र वि. द. घाटे यांच्याकडे सोपविला. या कवितांत निसर्गकविता, प्रेमकविता, राष्ट्रीय कविता, शिशुकविता, सामाजिक कविता आहेत. यातून मानवी भावभावनांची चित्रे त्यांनी काढलेली दिसतात. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत लेखात कवितांचे विश्लेषण केले आहे.

प्रास्ताविक

कविवर्य दत्त यांच्या निधनास १०० वर्षांहून अधिक काळ लोटला. त्यांच्या समकालीन कवींच्या काव्यावर अनेक परीने चर्चा झाली. त्या तुलनेत कवी दत्त अज्ञातात राहिले. काही दर्दी, रसिक काव्याभ्यासी त्यांच्या काव्याला मिळाले. थोडे तरीही सर्वस्पर्शी, सखोलभाष्य त्यांच्या काव्यावर झाले. आजच्या काळात कवी दत्त यांची कविता कुठे आहे? तिचे आधुनिक काळाशी काय नाते आहे? कवी दत्त यांनी लिहिलेल्या कवितेचा उद्देश त्यांची कविता पाळते का? की ती कालबाह्य ठरते? अशा अनेक प्रश्नांचा शोध घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

कवी दत्त यांची जडणघडण

अहमदनगर येथे धनसंपन्न मराठा कायदेपंडित कोंडो राणोजी घाटे यांच्या घरी २६ जून १८७५ रोजी दत्त यांचा जन्म झाला. १८५७च्या स्वातंत्र्ययुद्धाला मात्र २० वर्षे लोटली होती. स्वातंत्र्याच्या जनजागृतीचा तो काळ होता. त्याबरोबर इंग्रजांच्या आगमनाने वैचारिक क्रांती होत होती. वडील कोंडो घाटे प्रार्थना समाजाच्या पुरोगामी विचारांनी प्रभावित होते. त्या आधुनिक विचारांचा प्रभाव दत्तात्रयाच्या बालमनांवर पडलेला होता. त्यांच्या घरी गरीब मुलांना शिकायला मदत केली जाई. महर्षी रानडे, डॉ. भांडारकर, महर्षी देवेंद्रनाथ ठाकूर इत्यादी विचारवंतांच्या पावलांनी त्यांचे घर पावन झाले होते. त्याचे लहानग्या दत्तावरही कळत-नकळत संस्कार होत गेले. आईच्या गोड गळ्यातून आरती, अभंग सतत कानावर पडत होते. दत्तात्रय मोठे होत होते तसे वादनकलेची गोडी वाढू लागली. सतार वाजवायला येत होती. जलतरंग वादनात त्यांचे नैपुण्य होते. सोबतच नखांनी चित्रे काढण्याची कला अवगत होती. स्मिथ पती-पत्नीच्या प्रेमळ सहवासाने ख्रिश्चन धर्माचा अभ्यास त्यांनी केला. कलेच्या आनंददायी सहवासासोबत वैचारिक प्रगल्भता प्राप्त झाली. महाविद्यालयीन शिक्षण मुंबई आणि इंदूर येथे झाले तर १८९८ मध्ये कलकत्ता विद्यापीठातून पदवी प्राप्त झाली. त्यानंतर बडोद्याला नोकरीसाठी गेले, तेथेच प्लेग आजाराने मृत्यू झाला. १८७५ ते १८९९ असे अत्यंत अल्प आयुष्य. कित्येकांसाठी तर जीवन कळण्याआधीच संपून जावे एवढे अल्प. पण कवी दत्तांवर ज्ञानाचा असा संस्कार झाला होता की, अवखळ बाल्य आणि 'मी'पणा मिरवणारे तारुण्य ह्यांना त्यांनी अर्थपूर्ण केले.

कमी वयातही त्यांची काव्यष्टी स्पष्ट होती. 'काव्यरत्नावली'कारांना एका पत्रात त्यांनी लिहिले होते, ''प्रगती आणि काळ यांच्या अनुरोधाने कवितेची सुधारणा झाली पाहिजे. पूर्वीची पौराणिक पद्धती मला आवडत नाही. मनोविकारांचे चित्रलेखन, सृष्टिसौंदर्याचे वर्णन आणि ऐतिहासिक ठळक प्रसंगांचे वर्णन या गोष्टी अर्वाचीन काळात सिद्ध आहेत ..... कविता केवळ मनोरंजनासाठी नसून तिचा दुसरा महत्त्वाचा कार्यभाग आहे. एकंदर समाजास उन्नत करून त्याच्या मनोवृत्ती जागृत करणे हे खऱ्या कवीचे कर्तव्यकर्म आहे.''[1] त्यांची काव्यष्टी

जीवनष्टी होती. त्यातील अभिन्नत्व त्यांच्या वेगवेगळ्या विषयांवरील कवितांत दिसून येतात.

निसर्गचित्रे

कवी चंद्रशेखर आपल्या 'हृद्गत'मध्ये लिहितात, "कवी दत्त निसर्गाचे एकनिष्ठ उपासक आहेत." कलेच्या सृष्टीतून चिंतामुक्त आणि गर्भश्रीमंत कलावंतांना निसर्ग अशी काही साद घालतो की अमर निसर्गचित्रे निर्माण होतात. सृष्टीच्या सान्निध्यात फुरसतीचे क्षण घालवताना कवी दत्ताचे मन सृष्टिसौंदर्यात रंगू लागले, गुंगू लागले. मूळच्या प्रेमळ व आनंदी स्वभावाने निसर्गाला सुंदर शब्दरूप मिळाले. 'मुग्धकलिका', 'कुसुमालालन', 'कोकिलकूजित', 'फुलांनो चला', 'देवाजींची सर्व मुले', 'बाई लतिके', 'सख्या वसंतवाता', 'सायंकाल', 'प्रभात', 'विश्वमित्राच्या काठी' अशा कवितांतून त्यांनी वैविध्यपूर्ण सृष्टी रेखाटली आहे. काही कवितांतून ईश्वरप्रेमाचे भाव दिसतात. 'रे तरुवरा'सारख्या कवितांतून भूतवात्सल्य व औदार्य दिसून येते. 'वसंतवात', सखा, बहीण भाऊ, बाई, माता इत्यादी रूपात भेटतो. 'मुग्धकलिका' जणू मानवी सृष्टीतील मुग्ध बालिकाच ! तिच्या रूपाचे मनोहारित्व बेसुमार आहे. सौंदर्याची खाण, इंद्रलोकीची अप्सरा, शापित उर्वशी, कविभक्तांची कुलदेवी, साधूयशाची धवल कळी, मधुमाधवश्री, परिमल लक्ष्मी, उपवन देवी अशी नटून वाचकांसमोर येते. कधी ते भास्कराला निजवतात, तर कोकिलकूजनातून वसंतागमन सुचवितात, कधी तरुवराला पद्मसुमने अर्पितात, कधी प्रभाती सर्वांना उठवितात. 'विश्वामित्राच्या काठी' ही कविता तरल, कल्पकतापूर्ण लावण्य भांडारच आहे. या कवितेत पौर्णिमेच्या चांदण्या रात्रीचे मुलायम चित्र रेखाटले आहे. डॉ. अक्षयकुमार काळे म्हणतात, "या कवितेत त्यांची निसर्गवृत्ती कळसास पोचली आहे. निसर्गचित्रे रेखाटण्याचे सगळे कौशल्य इथे ओतप्रोत तर आहेच, शिवाय त्याला मिळालेली तरल कल्पनाशक्तीची जोड आणि अमृतडोही बुडणाऱ्या भावमधुर वृत्तीची जोड मिळून हे काव्य सबाह्य सुंदर झाले आहे. कल्पनेचा पेहराव अंगावर धारण करून वास्तव क्वचितच इतके सुरुचिपूर्ण आणि आस्वादक होते."[२]

'विश्वामित्राच्या काठी' कवितेतील वरील विधानाचा प्रत्यय देणाऱ्या काव्यपंक्ती –

शांत तटिनी जणु पथ स्फटिकाचा
जातिपुष्पपथ वनदेवीचा
किंवा ओथ सजीव रजताचा
की रत्नाची –
मेखलाच उद्यानाची !
शशिरायाही आत उतरला,
कलहंसापरि पाहू लागला
तटिनीने जणु हृदयी धरिला
प्रेमळ कांत –
पाहूनी इथे एकांत

तर डॉ. माधवराव पटवर्धन म्हणतात, "गेयतेच्या तलम पेहरावामुळे व अन्वर्थक शब्दांच्या अलंकरणामुळे ती शोधक ष्टीने पाहिल्याशिवाय दोष नजरेत येत नाही."[३]

डॉ. पटवर्धन यांचा आरोप अंशतः मान्य करून सुद्धा मान्य करावे लागते की, दत्तांनी हे निसर्गचित्र मराठी काव्यात अजरामर केले आहे. कल्पकता, प्रासादिकता, भावात्मकता ह्या तीन पेडांची एक सुंदर, कुंतलदाट वेणी म्हणजे ही कविता.

काव्यनिष्ठा

कवी दत्त यांची काव्यष्टी स्पष्ट होती. त्यांच्या अनेक कवितांतून अनन्य काव्यनिष्ठा साकार झाली आहे. प्रेयसीचे रुसणे जसे उदास करून जाते तशीच कवितासुंदरी रुसली म्हणजे कवी दत्त उदास होतात आणि मग ह्या गोड कविता राजसीचा रुसवा काढतात.

जिच्याकरिता जन्म या जगी झाला,
जिच्यासंगे मम सर्व काळ गेला,
तीच गेली सोडूनि मला आज,
जगायाचे संपले अता काज.
तुझ्यासंगे हिंडलो स्मशानात !
रम्य उद्यानी घोर अरण्यात !
सदा छायेपरी तुला वागविले !
हेच त्याचे फळ काय मला आले?

(प्रिये कवितासुंदरी)

ही निरवानिरवीची भाषा बघून वाटावं, की आता कवी कवितेकडे पाठ फिरवून चालायला लागेल. पण एवढ्यातेवढ्याने एकनिष्ठ प्रेम पराभूत कसे होणार? अखेरीस कवी प्रियकर आपल्या समर्पणाची ग्वाही देत प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करतो –

ही विद्या साधिल तव पदसंवाहन
ही कला करिल तव तनुलतिकामंडन
नवकाव्य रचुनि हा दास करिल रंजन
तवचरणी सर्वस्व वाहिले,

येउनि थे त्या कसे, बधसी अंत किती राजसे?

(बधसी अंत किती राजसे?)

कधी प्रतिभेला विहंग कल्पून आकाशी थेऊन जा म्हणून त्यांनी आर्जव केले आहे. त्यांच्या काव्यविषयक कवितांतून काव्याला सर्वस्व वाहणारे कवी दत्त दिसतात. कवी चंद्रशेखर मात्र लिहितात, ''त्यांची काव्यविषयक काव्ये मोठी खुबीदार आहेत. त्यांच्या दीर्घ कथनाचा थोडक्यात आशय असा की, 'स्वप्नभेट'मध्ये त्यांनी आपल्या प्रियेशी केलेला शृंगारिक विनोद स्वप्नात अंतर्धान केला आहे. प्रियेच्या विरहासंबंधीच्या तीव्र संवेदना प्रतिभेच्या विरहावर आरोपिल्या आहेत आणि 'बधसी अंत किती राजसे'मधील विरह उसना आहे.'[४] (दत्तांची कविता, पृ. १६)

राष्ट्रीय काव्य

कवी दत्त यांच्या काव्यातील तेजस्वी आणि ओजस्वी पैलू राष्ट्रीय काव्यातून दिसून येतो. 'श्री शिवछत्रपती', 'भगवा झेंडा', 'मावळ्चांस आमंत्रण', 'वर्षप्रतिपदा' असे ऐतिहासिक राष्ट्रीय काव्य आहे. किंवा 'जननी आर्य भूमी'मध्ये तिचे वर्णन करताना त्यांचे राष्ट्रप्रेम जाणवते.

चला मावळे वीर हो या धडीला,
शिवाजी रणी बोलवितो तुम्हाला.
लढाया चला सोडुनी सर्व काज,
रणी दाखवा शत्रुला शौर्य आज.

(मावळयांस आमंत्रण)

मूठभर मावळ्यांना थेऊन देशभक्ती रुजवणारा शिवबा त्यांना नरसिंहरूपात आठवतो. भगव्या झेंड्याखाली देशासाठी क्षात्रतेज निर्माण करणारा शिवबा म्हणूनच त्यांना वंदनीय आहे. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी कवींना विक्रमशाली विक्रमभानू हा नृपती महानायक वाटतो. त्याला भारतभूमीत येण्याचे आवाहन करतात -

परवशता जाळिते मनाला
असूर बहु मातले
धाव धावरे विक्रम नृपते कुठे गमन केले
येशील जेव्हां देशरक्षणा, तोच सुदिन मजला, -
तीच खरी प्रतिपदा ! तोच सण सुवर्णभूमीला - !

(वर्ष-प्रतिपदा)

मातृभूमीचा गुणगौरव करणारी 'जननी आर्य भूमी' या कवितेवर गुरुदेवांचा ठळक संस्कार दिसून येतो.

नीलसिंधू जलधौतचरणतल
अनिलविकंपित श्यामल अचल
अंबरचुंबित भाल हिमालय
धवल मुकुट हा मस्तकी निर्मल
जनकजननी जननी ! नमन तुझ्या चरणी

(जननी आर्यभूमि !)

'स्वतंत्रतेस' ही कविता स्वतंत्रतेचे गुणगान करते. 'मनोरंजना'ने दिवाळीसाठी कविता मागवली असता दत्त कवितेला म्हणतात -

वसे भीषण अंधार जरि मनात !
काय दीप लावू मग जनात?
देश बुडला दुःखात आपुला गे !
कसा उत्सव मग गोड मना लागे !

परवशतेचे दुःख एवढे भारी की 'मित्रा विहंगा !' या कवितेतही त्यांची उत्कटता जाणवते. या कवितेतील नुसता वाच्यार्थ मनोरम आहेच, पण तो बाजूला होताच व्यंग्यार्थ त्याहून आशयपूर्ण झाला आहे.

कुठे आता जाशील विहंगा रे !
यत्न मित्रा ! खुंटले तुझे सारे.
पंख फडफड कां व्यर्थ करीतोसी
चंचु माराया उगिच कां पहासी?
म्हणूनच स्वातंत्र्यावर प्रेम करणारा हा की विहंगाला म्हणतो

पारतंत्र्याचे दुःख मला ठावे
मीच तुजला पंजरी कसे न्यावे?
सुखे जाई संचार करी व्योमी,
भोग विहंगा ! स्वातंत्र्यसुखा धामी !

(मित्रा विहंगा !)

वैयक्तिक जीवनात सुख असूनही पारतंत्र्याने ते विषण्ण होत होते. त्यांच्या राष्ट्रीय कवितांत वीर रसापेक्षा कारुण्य अधिक आहे.

प्रेमकाव्य आणि स्त्री-विषयक

कवी दत्तांची प्रेमकविता अत्यंत अल्प आहे. त्यांच्या निखळ प्रेम कवितांचे स्वरूप व्यक्तिगत नसून नाट्यगीताचे आहे.

त्यात आत्मविष्करण नाही. काही कवितांवर लावणीचा दाट प्रभाव दिसून येतो.

हंसापरि चालणे पदर तो दोन्ही गुच्छांवरून
वरचे वर सावरून बधसी मान वाकडी करून'

असा शृंगार किंवा प्रणय भावना अभावानेच आढळून येते. बरेचदा प्रेमभावना या काल्पनिकात वावरताना दिसतात. कविवर्य दत्ताचे सुपुत्र विठ्ठल घाटे दत्तांचा परिचय देताना म्हणतात, "प्रीतीच्या कविता हाडामांसाच्या 'हृदयशारदे'वर व्हावयाच्या त्या अशा व भावरूपिणी अशा कवितादेवीवर झाल्या. 'बधसी अंत किती राजसे' किंवा 'स्वप्नभेट' या कविता एखाद्या काल्पनिक प्रणयिनीला उद्देशून असतील असे वाटत नाही, इतका त्यांच्यात वास्तविक प्रेमाचा जिव्हाळा आहे." (पृ. ५२)

स्त्री आणि कारुण्य

कवी दत्त यांनी जी 'स्त्री' चित्रे रेखाटली त्यात स्त्रीविषयीची उदात्त आदरभावना व्यक्त झाली आहे. हा आदभाव स्त्रीकाव्य आणि कारुण्य ह्यांच्या एकत्वातून प्रत्यय येतो. करुणरसाकडे दत्तांचा स्वाभाविकच ओढा होता. आयुष्यातील विविध अनुभवांनी तो गडद झाला होता. 'जननी आर्यभूमी !' भुवनमनीमोहिनी, जननी, निर्मल, सूर्यकरोज्जवलधरिणी अशी अनेक प्रकारे तिचे वैभव या काव्यात वाचताना 'परतंत्र भारत माता' हे चित्र अधिक कारुण्यमय होते. 'एक फुले विकणारी पोर' मधील एक पोरकी मुलगी आई-बाबा वारले, भावंडे उघड्यावर पडली. फुले विकून तिला आपल्या भावंडांना खायला घालायचे आहे, हे कवी दत्त करुण शब्दांत वर्णन करतात, 'ही स्वस्त लाविली वेणी',

एकेक कळी अश्रूंनी
आभारयुक्त भिजवूनी
देईन तुम्हांलागुनी, -
....
मी लहान होते बाबा वारले,
आईने मागोमागी सोडिले,
अंगावर चिरगुट नाही राहिले,
हे प्राण नकोसे आता जाहले.

'मेनका शकुंतलेस काय म्हणते' कवितेत शकुंतलेचे आदिम दुःख साकार झाले आहे. 'एका मद्यप्याची स्त्री' मधील पत्नी नम्र होऊन नादिष्ट पतीला अनेकपरीने मद्य सोडण्याची निर्भयपणे विनंती करते. 'निज नीज माझ्या बाळा' हे काव्य मूर्तिमंत कारुण्य आहे. दारिद्र्यात पिचलेल्या आईचे हे बोल हृदयाला घरे पाडते. तिचे अपत्यप्रेम पण संगोपन नीट न करू शकण्याची असमर्थता, त्यातून आलेली वेदना आपल्या बाळाचा परमेश्वर सांभाळ करील असा विश्वास तिला आहे. दारिद्र्यातही मुलाला सत्याचे अक्षयधन जपायला सांगते. इथे त्या मातेचे दुःख वाचकांना अंतर्मुख करून जाते. गरिबीचा काळोख गडद करीत ही कविता सुरू होते.

अंधार वसे चोहीकडे गगनांत
गरिबाच्या जेवि मनात
बघ थकुनी कसा निजला हा इहलोक
मम आशा जेवि अनेक

गणगोत सोडून गेलेले, उंदीरही घर सोडून जातात. मोडकळीस आलेल्या कुडाच्या भिंतीतून दारिद्र्य दिसते. पण परमेश्वरावर आणि शाश्वत मूल्यांवर तिची श्रद्धा आहे.

दारिद्र्या चोरील कोण?
आकाशा पाडील कोण?
दिग्वसना फाडिल कोण?
त्रैलोक्यपतीच आता त्राता तुजला -
....
भिक्षेविण धंदा नाही
तरी सोडू नको सत्याला
धन अक्षय तेच जिवाला
भावे भज दीनदयाळा
(निज नीज माझ्या बाळा)

या तिच्या उदात्त मातृत्वाने वाचक कमालीचा हळवा होतो आणि तिच्या तेजस्वितेसमोर नतमस्तक होतो. ही स्त्री-चित्रे कमी पण ठळकदार आहेत. विठ्ठल घाटे म्हणतात, "करुणरसाची उत्कटता, कातरता, कोमलता या छटा दाखविण्यास दत्तांचा अवतार झाला होता."

शिशुगीते

कवी टिळकांच्या आग्रहास्तव दत्त यांनी शिशुगीते लिहिली. बाललेखन, आंदोलन, फुलांनो ! चला, बोलत कां नाही शाहणी बाहुली अ आ ई ! देवाजीची सर्व फुले अशा कविता आहेत. 'दत्तांच्या पूर्वी मराठी वाङ्मयात याप्रकारची शिशुगीते मुळीच नव्हती. शिशुगीतांमुळे मराठी कवितेच्या इतिहासात दत्तांचे

नाव अजरामर आहे.' अज्ञ बाळाला ज्ञानाचे आंदण देणारी 'बाललेखन' कविता आहे. कवी दत्त यांच्या निखळ बालकविता नीतिशिक्षणाचा संस्कार करतात. ' फुलांनो ! चला' या काव्यात ऋतूंचे ज्ञान देणारे मूल्य आहे. 'बोलत कां नाही' ही कविता बालमनाची निरागसता दाखविते. वात्सल्ययुक्त मनाचे हे चित्रण दर्शनीय आहे.

शेजारिण वेणुचा बाहुला
नवरा तुजला आज पाहिला
म्हणुनि लाजुनी धरिशी अबोला?
ओळखले बाई, नको तू सांगू नको काही.

किंवा 'शाहणी बाहुली' भलते-सलते न मागणारी बाहुली तिच्या रूपात ती लहानगी शहाणी मुलगीच आपल्याला दिसते. अशातऱ्हेने आकलनगम्य पण अर्थपूर्ण असणारी, नाद, लय, ताल यामुळे आल्हाददायक गोडवा आलेली, बाल अनुभूतींना साकारणारी कवी दत्त यांची बालकविता आहे. म्हणूनच भ. श्री. पंडित म्हणतात, 'दत्तांनी मुलांविषयी लिहिले नाही, तर मुलांसाठी लिहिले.'

तत्त्वज्ञान

कवी दत्त यांची कविता साधी, सरळ, प्रासादिक आहे. काही कवितांत रूपके, प्रतीके इत्यादी वापरले. त्यातून कवी दत्त यांची जीवदृष्टी किंवा तत्त्वज्ञान सूचित होते. 'आंदोलन' कवितेत गुणी ताईला झोका देणारा भाऊ आहे. फांदी वाकलेली आहे. ताईचा झुला पडतोय्. त्या दोल्याचे आंदोलन कवी सूक्ष्म छटांसह रंगवतात.

देवदयेचे झाड थोरले
भक्तिप्रीतीचे दोर बांधले
मोक्षप्राप्तीचा झोका हा बाळे, आनंद देवो तुला वेल्हाळे'

'मित्रा, विहंगा' या कवितेतील विहंग परतंत्र भारतमातेचे प्रतीक आहे. या कवितेतील वाच्यार्थ मनोरम आहेच तद्वतच व्यंग्यार्थ त्याहून आशयपूर्ण झाला आहे.

कुठे आता जाशील विहंगा रे !
यत्न मित्रा ! खुंटले तुझे सारे.
पंख फडफड कां व्यर्थ करीतोसी
चंचु माराया उगिच कां पहासी?

परवशतेचे दुःख भारी आहे, त्यासाठी पक्षी सारखा प्रयत्न करतो. स्वातंत्र्यावर प्रेम करणारा हा कवी पक्षाला पंजरी कसे ठेवणार?

पारतंत्र्याचे दुःख मला ठावे
मीच तुजला पंजरी कसे न्यावे?

'आकाशातल्या घारीस' ही कविता कवीचे जीवनचिंतन व्यक्त करते. उंच उडणाऱ्या घारीस पाहून कविमनात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. 'प्रेम चोरून नेऊन एकटीला खाली सोडले त्याला शोधण्यासाठी अंबरी निघालीस का?' गतप्राण झालेल्या बाळांना आणण्यासाठी तू नभी हिंडतेस का?

जन्म देणाऱ्या निर्मिकाला किंवा उडणे देणाऱ्या विधात्याला आकाशी शोधतेस का?

सन्यास घेणारे लोक रानात जातात, तू तर रानही सोडलेस . ...? अशी कशी तुझी विरक्ती .....?

जगाचा भला थोरला हा पसारा
तुला वाटला काय निःसार सारा
म्हणोनी आम्ही सोडुनी भूमिमार्गी
सदा हिंडसी उंच आकाशमार्गी
....
जगाचा तुला वीट आला कशाने
मला गूढ सांगे, तुझ्या संगतीने
नको येथले प्रेम खोटे क्षणाचे,
गडे ! दाव जे सत्य, जे शाश्वतीचे

जे शाश्वत आहे त्या सत्याचा शोध माणसाने घ्यावा त्यातच खरी इष्टापत्ती, असे एक तत्त्वज्ञान झिरपते.

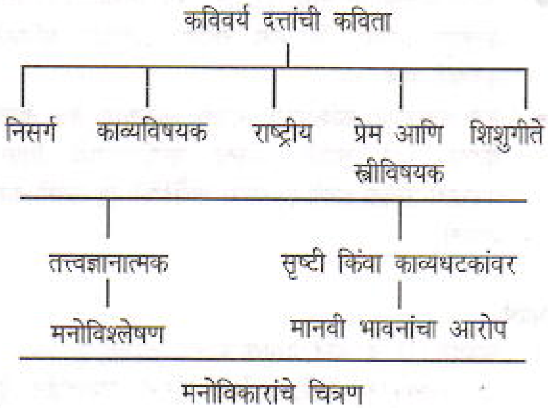

एकंदरीत कवी दत्त यांच्या कविता अभ्यासल्यानंतर कवींच्या प्रतिभेविषयी निश्चित म्हणता येते. संस्कृत, इंग्रजी,

बंगाली, शाहिरी वाङ्मयाचा तिच्यावर प्रभाव आहे. पण त्या प्रभावळीच्या बाहेर पडून स्वतःचे प्रभावलय निर्माण करण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निश्चितच होते ते त्यांच्या अनेक कवितांतून दिसणार होते. मानवी जीवनाचे विविध पैलूंचे विविधांगी दर्शन घडवीत वाचकांना अंतर्मुख करणार होते. त्यांच्या आरंभीच्या कवितांतूनही ते दिसत होते. पण वयाच्या चोविसाव्या वर्षी हा कवी गेला. त्यांच्या अल्पायुषी आयुष्यातील छोटा तरीही सखोल काव्यप्रवाहाची आपल्याला ओळख पटते.

निष्कर्ष

- कवी दत्तांची कविता विविधरंगी आहे. प्रेमकविता काल्पनिक पातळीवर नेऊन वास्तवही कल्पक बनवण्याचा प्रयत्न करते.
- मानवी जीवनातील विशेषतः स्त्री-जीवनातील दुःखं त्यांना आकळली होती. अत्यंत प्रत्ययकारकतेने कलात्मक पातळीवरून त्यांनी अभिव्यक्त केले.
- दत्त कवींचा जीवनानुभव आणि काव्यानुभव यात अंतर कमी होते किंवा नव्हते.
- जीवनश्रद्धांनी भारलेल्या, जीवनमूल्यांनी भरलेल्या त्यांच्या कवितेने माणसांना धैर्य दिले.
- प्रेयसीच्या केवळ रूपविभ्रमात, आसक्तीत त्यांची कविता रंगली नाही, कवितेला - काव्यप्रतिभेला प्रेयसी बनवून तिच्या विरहात आपल्या प्रतिभेला अधिक प्रगल्भ केले.
- त्यांची बालकविता स्वच्छंदी, बाल्य 'मी' मिरवणारे तारुण्य अर्थपूर्ण करणारी नि पक्व वार्धक्य आणखीन परिपुष्ट करणारी आहे.
- सर्व प्रकारच्या कवितांतून मानवी भावनांचा वेध त्यांनी घेतला आहे त्यांची कविता मनोविकारांचे चित्रण करणारी कविता झाली त्यामुळेच वाचकांशी ती सलगी करू शकली.

संदर्भ

१. संपादन : वि. द. घाटे, दत्तांची कविता, हृद्गत, पृ. १०.
२. डॉ. अक्षयकुमार काळे, अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, पृ. ४७.
३. डॉ. माधवराव पटवर्धन, काव्यविहार, पृ. १३८.
४. कवी चंद्रशेखर, दत्तांची कविता, पृ. १६.
५. वि. द. घाटे, दत्तांची कविता, पृ. ४२.
६. भ. श्री. पंडित, आधुनिक मराठी कविता, पृ. १८१.

अभ्यास-साधने

१. प्रमुख अभ्यासग्रंथ : वि. द. घाटे (संपादन) - दत्तांची कविता
२. काळे, डॉ. अक्षयकुमार, अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन, नागपूर, १९९९.
३. पंडित, भ. श्री., आधुनिक मराठी कविता, नागपूर, पुणे, १९६८.
४. पटवर्धन, डॉ. माधवराव, काव्यविहार, पुणे, १९४७.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

महानुभाव संप्रदायाचे मराठी भाषेतून समाजप्रबोधन

डॉ.मधुकर वि. नंदनवार
भिवापूर महाविद्यालय

सारांश :-

मानवी भाषा ही समाज व्यवहाराचे व मानवी व्यवहार सुकर करण्याचे महत्वाचे साधन असल्याचे सर्वश्रुत आहे. मानवाचा व्यवहार हा भाषेच्या द्वारे पूर्णत्वास आलेला आहे. फार प्राचीन काळापासून मानवाने आपल्या क्रियाप्रतिक्रियासाठी व एकूणच सर्व बाबतीत भाषेच्या आधारे आपला जीवनव्यवहार सर्वच काळात साध्य केल्याचे दिसून येते. ज्याकाळात संस्कृत ही ग्रंथभाषा होती आणि मराठी ही सर्वसामान्यांची बोलीभाषा होती, त्यावेळी शिक्षणाचा, ग्रंथपठणाचा कोणताही अधिकार तत्कालीन समाजातील सर्वसामान्यवर्गाला नव्हता. सर्वग्रंथ हे देवभाषेत म्हणजेच संस्कृतमध्ये लिहिले जात होते. खऱ्या अर्थाने मराठीच्या साहित्यसंसाराला बाराव्या शतकापासून प्रारंभ झालेला आढळतो. या काळामध्ये मराठीचा पुरस्कार संत ज्ञानेश्वर व महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर स्वामी यांनी मोठया प्रमाणात केला. संत ज्ञानेश्वरांनी तर 'माझ्या मराठीचे बोलू कौतुके। परि अमृतासही पैजा जिंके।। असे म्हणून मराठी भाषेचा गोडवा आणि मोठेपण गायिला आहे. श्री चक्रधर स्वामीनी तर मराठी भाषेचा अभिमानच बाळगलेला दिसून येतो. बाराव्या शतकात श्रीचक्रधर स्वामी व त्यांच्या शिष्यांनी मराठी भाषा व मराठीतच साहित्य निर्मितीचा कसा पुरस्कार केला?हे विचारसूत्र पुढे ठेवून त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी हे मराठी भाषेचा पुरस्कार करणारे मराठी भाषेचे पहिले उद्‌गाते होत. कारण तत्कालीन परिस्थितीत मराठीची अस्मिता एवढ्याा मोठ्याा प्रमाणात श्रीचक्रधरांनी बाळगली व आपल्या शिष्यांनाही मराठीचा प्रचार व प्रसार करण्याचा स्पष्ट दंडकच घालून दिलेला होता. हे सत्य नाकारता येत नाही

महाराश्ट्राच्या दृष्टिने १२वे शतक विविध संप्रदायाच्या उदयाचे शतक होय. महाराश्ट्रात या काळात महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, दत्तसंप्रदाय इत्यादी प्रमुख संप्रदायाचा उदय झाला. संत परंपरेसाठी यादवकाळ हा सुवर्णकाळ समजला जातो. याच काळात महाराष्ट्रात मराठी भाशा व मराठी साहित्याची निर्मिती झाली व वाढीस लागली. संत ज्ञानेश्वरांनी मूळ संस्कृतात असणारी गीता रुपांतर करुन 'भावार्थदिपिका' म्हणजेच 'ज्ञानेश्वरी' मराठीमध्ये लिहिली. परंतु ज्ञानेश्वरी हा मराठीतील पहीला पद्यग्रंथ नव्हे, ज्ञानेश्वरीच्या शंभर वर्ष आधी आद्यकवी मुकुंदराजांनी 'विवेकसिंधु' हा ग्रंथ तत्कालीन मराठीमध्ये लिहिला. म्हणून या ग्रंथाला मराठीतील पहिला पद्यग्रंथ मानावे लागते व हे संशोधनाने सिध्द झाल्याचे निर्विवाद सत्य आहे.

ज्याकाळात संस्कृत ही ग्रंथभाषा होती आणि मराठी ही सर्वसामान्यांची बोलीभाशा होती. तसेच शिक्षणाचा, ग्रंथपठणाचा व मोक्षाचा कुठलाही अधिकार तत्कालीन समाजातील सर्वसामान्यवर्गाला नव्हता. सर्व ग्रंथ हे देवभाषेत म्हणजेच संस्कृतमध्ये लिहिले जात होते अशा काळामध्ये मराठीचा पुरस्कार वारकरी पंथाचे श्रीसंत ज्ञानेश्वर व महानुभाव पंथाचे श्रीचक्रधर स्वामी यांनी मोठ्याा प्रमाणात केल्याचे दिसते. संत ज्ञानेश्वरांनी तर 'माझ्या मराठीची बोलू कौतुके। परि अमृतातही पैजा जिंके।।' असे म्हणून मराठी भाषेचा गोडवा आणि थोरवी विशद केली आहे. श्री चक्रधर स्वामींनी तर मराठी भाषेचा अभिमानच बाळगला होता. श्री चक्रधरस्वामी व त्यांच्या शिष्यांनी मराठी भाशेचा व मराठीतच साहित्यनिर्मितीचा

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

पुरस्कार केला हे विचारसूत्र या शोध निबंधाचे आहे.

श्री चक्रधरस्वामी महानुभाव पंथाचे संस्थापक हे स्वतः गुजराती भाषिक असले तरी ते मराठी भाषा बोलत असत. आपल्या तत्वज्ञानाचा मराठी या लोकभाषेत त्यांनी प्रचार केला. त्याचा हा दृष्टिकोण पंथाचे आचार्य नागदेव यांनी कटाक्षाने आचरणात आणला. त्यामुळे केशीराजबासासारख्या संस्कृततज्ञ शिष्यांकडून त्यांनी मराठी भाषेत ग्रंथरचना करवून घेतली. ''नको गा केशवदेयाः येणें माझिया म्हातारीया नागवतिलः मग केशोबास संस्कृतबंधु न करीतीचिः'' (स्मृ.स्थ.१५) किंवा पंडिताः केशवदेवयाः तुमचा 'अस्मात् कस्मात्'मी नेणे गाः मज श्रीचक्रधरे निरूपिली मऱ्हाटीः तियाची पुसाः'' (स्मृ.स्थ.६६)[१] यातही चक्रधराचे मराठी भाषाविशयीचे महात्म्य दिसून येते. कोणत्याही धर्म प्रवर्तकाला, धर्म प्रचारकाला आपला धर्म, पंथ, किंवा संप्रदाय सामान्य वर्गात लोकप्रिय करण्याकरिता किंवा आपले विचार त्यांच्यापर्यंत पोहचविण्याकरिता तत्कालीन सामान्यवर्गाच्या बोली भाषेचाच वापर करावा लागतो. हे तत्व श्रीचक्रधर स्वामींना अवगत झाले होते. म्हणून त्यांनी आपल्या महानुभाव पंथाचा विचार सर्वसामान्य माणसापर्यंत पोहचला पाहिजे म्हणून आपल्या शिष्यांना मराठीचा पुरस्कार करण्याचा आणि मराठीची अस्मिता बाळगण्याचा स्पष्ट आदेशच दिलेला दिसतो. चक्रधरांच्याही मनात मराठीविषयी अभिमान उत्पन्न झाला होता. त्यांनी सांगितलेल्या आचारप्रकरणात आपल्या शिश्यांना सांगीतल्याचे प्रसिद्धआहे की, ''कानडदेसा तेलंगदेसा न वाचावेः ते विषय बहुल देसः तेथ अवधूत मान्यः महाराश्ट्री असावेः मातापुराः कोल्हापुरा न वचावेः तीये स्वाभिमानिये स्थानेः'कानडी व तेलंगी देश विषयासक्त असल्यामुळे तिकडे जाऊ नका, कोल्हापुराकडेही जाऊ नका, महाराष्ट्रातच संचार करा असा श्रीचक्रधरांचा संदेश होता. कोल्हापूर त्यांच्या मते त्यावेळी कानडदेशात असावे. चक्रधरांचा हा महाराष्ट्र देशाचा व मराठी भाषेचा अभिमान त्यांच्या शिष्यातही संचारला'' श्रीचक्रधर स्वामीच्या मनात देश व भक्तांविषयी स्वाभीमान होता हे यावरुन स्पष्ट होते.

महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी मराठी भाशेचा पुरस्कार करणारा पहिला उद्गाता होय. बाराव्या शतकात मराठीची अस्मिता जोपासणाऱ्या श्रीचक्रधस्वामीचे कार्य महान विभूतीचे असून उल्लेखनीय आहे. श्रीचक्रधरस्वामी सतत भटकंती करायचे. उत्तरापंथेगमनानंतर महानुभाव पंथाची धुरा त्यांचे शिष्य नागदेवाचार्य यांच्याकडे आली. नागदेवाचार्य हे महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य होत. नागदेवाचार्यांनी मराठीच्या पुरस्काराचा व मराठीतच ग्रंथलेखनाचा स्पष्ट आदेशच दिला असल्याचे स्पष्ट आहे. त्यांना माहित होते की, संस्कृत भाषा ही तत्कालीन सामान्य मानसांना न समजणारी असल्यामुळे त्यातील तत्वज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोहचत नव्हते. म्हणून नागदेवचार्यांनी संस्कृत ग्रंथलेखनाच्या प्रवृत्तीला अटकाव घालण्याचा प्रयत्न केला. भाषाभेद कथनाविशयी स्मृतीस्थळ या ग्रंथात महत्वाचा संदर्भ आलेला आहे,''एकु दीसु प्रस्तावेयाअनुरूप भटोबासीं म्हणितलें: केशवदेयासि संस्कृती सरळीः आणि पंडितासि संस्कृति मऱ्हाटिया सरळीः यैसा अनुवाद केला.''[३](स्मृति.८८) मराठी संस्कृतभाशेपेक्षा किती सरळ आहे याचा प्रत्यय या ओवीतून येतो. जेव्हा केसोबासांनी 'रत्नमालास्तोत्रा'मध्ये म्हाइंभट संकलित लीळाचरित्रातून

श्रीचक्रधरस्वामींच्या लीळांचा संस्कृतमध्ये अनुवाद केला तेव्हा नागदेवचार्यांनी ''भले केले केसवदयाः गोसावियांचिया अमोघ लिळा बांधलियाः तुवां वाक्पुष्पीं: ईश्वरार्चन केलेः''(स्मृतीः१४)[४] या शब्दात केसोबासांचे कौतुक केले. तेव्हा केशोबासांनी सूत्रपाठातील'उद्धरणपाठ' संस्कृतमध्ये लिहण्याची इच्छा व्यक्त केली तेव्हा नागदेवाचार्यांनी केशोबासांना मराठी भाषेचा प्रचार व प्रसाराचा तसेच मराठी अभिमानाचा व अस्मितेच्या पुरस्काराचा स्पष्ट आदेशच देतांना म्हटले की,''नको गा केशवदयाः येणे माझिया म्हातारिया नागवतिलः मग केशोबास संस्कृतबंधु न करीतीचिः''[५](स्मृतीः१५) पुन्हा एकेठिकाणी केशोबास संस्कृतमध्ये नागदेवाचार्यांना प्रश्न विचारतात तेव्हा ते स्पष्टपणे केशोबासांची कानउघडणीच करतात. ती स्मृती

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

अशी "एकू दीसु भटोबासांसि पंडितः केशोबासि संस्कृतभाषा प्रश्न केलाः त्यावरि भटोबासी म्हणितलेः पंडिताः केशवदेवयाः तुमचा अस्मात कस्मात नेणे गाः मज श्रीचक्रधरे निरुपली मऱ्हाटीः तियाचि पुसाः मग तिही मानिल"[५] (स्मृती. ६६) याठिकाणी नागदेवाचार्यांचा मराठी भाषेचा केवळ अभिमानच व्यक्त होतो असे नाही तर आपल्या पंथाचे तत्वज्ञान सामान्य लोकांना कळावे, सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचावे हा प्रामाणिक उद्देशही प्रकट होतो. कारण सर्वसामान्यांच्या उद्धाराकरिता आपल्या पंथाचा विचार कामी यावा आणि लोकांनी तो अनुसरावा हा त्यामागील मुख्य हेतू स्पष्टपणे जाणवतो ही बाब मराठी भाषेच्या बाबतीत विशेष महत्वपूर्ण ठरते. सर्वसामान्य जनतेला प्रथमतःच ज्ञानाचा, धर्माचा व मोक्षाचा अधिकार खऱ्या अर्थाने प्राप्त झाला असे निश्चितच म्हणावे लागेल.

श्रीचक्रधर स्वामींचा मराठी भाषा वापरासंबंधीचा आदेश व नागदेवाचार्यांचा मराठी निरुपनासंदर्भातील विचार पंथाच्या प्रसार व प्रचाराकरिता जरी असला तरी त्यांनी त्याकाळी मराठी भाषा उत्कार्षाला नेली असे यथार्थतने म्हणावे लागते. त्यांचे मराठीप्रेम मराठी ग्रंथनिर्मितीसाठी व त्यातून तत्कालीन मराठी भाषा टिकविण्यासाठी महत्वाचे ठरले.हे मराठी भाषिकांना विसरता येणार नाही. पुढे नरेंद्र कवीने मराठीचा प्रसार केला आहे. रुक्मिणीस्वयंवर कर्ता कवी नरेंद्र मराठी भाषेसंदर्भात म्हणतो-

'श्री भागवत पद्मपुराणी। या कामधेनु दोनी।
छोहीलीया आदुमणी। मग केले रुक्मिणीस्वयंवर।।
हे पुण्य पावन मराठी। आइकती आदरे कर्णकुटी।
तेयासी कव्हनी न पडे कामाठी। संसाराची।।
ऐसी प्रबंधरचना वाणिता। संतोष मानीत रोते आता।
अर्पित पावो श्रीजगंनाथा। विनंती माझी।।'

ऋद्धिपूरवर्णनकर्ता नारायणपंडित बहाळे म्हणतात-

'जेथची नाव तऱ्ही मऱ्हाटीःपरि षड्दर्शनाते दळवटी।
प्रमेय धांडोळिता सृष्टीः आथीचिना।।'

यात' नाव मात्र मराठी भाषा, पण शड्दर्शनांच्यावर मराठी भाषेची कडी आहे! यामधील सिद्धांत पाहीले तर मराठी सारखे सृष्टीत कोणत्याच भाषेत तसे सापडणार नाहीत'. असा अर्थ वरील ओवीचा लागतो. महानुभावांनी मराठी भाषेचा असा अभिमान जोपासला व मराठी भाषेत बहुत ग्रंथरचना केली हे त्यांचे मराठी भाषेवर फार मोठे उपकार आहेत. त्यांची मराठी वाङ्. मयसेवा निःसंशय प्रशंसनिय आहे. श्रीचक्रधरस्वामीचे मराठी भाषेवर एवढे मोठे उपकार आहेत की, ते कधीही फिटू शकत नाहीत. त्यांनी मराठी भाषेचे रक्षण व संवर्धन केले. यासंदर्भात 'लीळाचरित्र' ग्रंथावर ज्यांनी संशोधन केले त्या ममता इंगोले-महल्ले म्हणतात की, "महानुभावीयांनी मराठी भाषेला सुवर्णाचा साज चढविण्याचे कार्य केले. श्रीचक्रधरस्वामी आणि महानुभाव पंथीय संतानी आपल्या साहित्यनिर्मितीसाठी मराठीचाच उपयोग केला आहे. 'ते मऱ्हाटी तवं अनावर बोलत असतिः' असा त्याकाळात श्रीचक्रधराचा सगळीकडे लौकिक होता.

मायमराठीची ही गंगा अस्खलित, अनिवारपणे, ओघवत्या भाषाशैलीने श्रीचक्रधराच्या अमृतवाणीने परावाणीतून सर्वप्रथम प्रवाहित झाला. एक लोकभाषा, व्यवहारभाषा, बोलीभाषा म्हणून मर्यादेचे अस्तर पांघरलेल्या मराठीला देववाणीचे स्थान श्रीचक्रधरांनी प्राप्त करुन दिले. धर्मपंडितांनी उपेक्षिलेल्या मराठीला श्रीचक्रधरांनी धर्मभाषेच्यासिंहासनावर आरूढ केले. लोकभाषेतील निरूपणामागची उदात्तता ही जनसामान्यांच्या हितासाठी होती. म्हणूनच मराठी भाशेचा आग्रह धरून त्यांनी आपले शास्त्रसिद्धांत ओघवत्या रसाळ वाणीतून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविले. हीच प्रेरणा मराठी सारस्वताला जिवंत ठेवण्यास कारणीभूत ठरली. हे स्वामींचे ऋण महाराष्ट्र सारस्वताला कधीही विसरता येणार नाही."[६] श्रीचक्रधरस्वामींची मराठी भाशेवरील असणारी प्रगाढ

निष्ठा व मराठी भाषेबद्दलचा अपार अभिमान यातून व्यक्त होतो. श्रीचक्रधरांचे शिष्य कवी नरेंद्र यांनी इ.स. १२६२ मध्ये रचलेल्या 'रुक्मिणीस्वयंवर' ग्रंथात मराठी भाषेवरील आत्मविश्वास विशद होतो. सोबतच आपल्या 'पुण्यपावन मराठी' बद्दलचा भाषाभिमान त्यांच्या-

'ते मऱ्हाटे बोल रसिकः वरि दावीन देशियेचे बिक,

म्हणैन सव्याख्यान श्लोकः मिसे वोवियेचेनि'

यासारख्या ओवीतून व्यक्त होतो." १२ व्या शतकात तत्कालीन परिस्थितीत मराठी भाषेचा जाज्वल्य अभिमान बाळगणारे श्रीचक्रधरस्वामी व त्यांच्या शिष्यांनी महानुभाव पंथातील साहित्याच्या आधारे मराठी सारस्वताला दिलेली मायमराठीची अलौकिक देणगी होय. मराठी भाषेच्या माध्यमातून श्रीचक्रधरस्वामींनी सर्वसामान्य पददलित लोकांमध्ये सामाजिक बांधिलकी निर्माण केली त्यांच्यात एकता, समता व बंधुता निर्माण करून त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला असे निश्चितपणे म्हणता येईल ते एक प्रकारचे श्रीचक्रधरस्वामींचे समाजप्रबोधनाचे कार्य होते. कारण त्यांनी सर्वसामान्य लोकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मराठी भाषेचा वापर केला हे निश्चितच महानुभाव संप्रदायाचे व पंथीय संताचे योगदान स्पृहनीय आहे.

निष्कर्श :-

१. महानुभाव पंथाच्या उदयकाळामध्ये संस्कृत ही देवभाषा होती तसेच संस्कृत हीच ग्रांथिक भाषा होती.

२. बारावे शतक हे यादवकाळ होते. त्यामुळे मराठी राजाच्या काळामध्ये मराठीचा प्रचार-प्रसाराकरिता पोषक वातावरण होते.

३. १२व्या शतकात महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदायाचा उदय झाला. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी व वारकरी संप्रदायाचे संतश्रेश्ठ श्री ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेचा पुरस्कार केला.

४. तत्कालीन सर्वसामान्य लोकांची मराठी बोलीभाषा होती. त्यामुळे या दोन्ही पंथाच्या प्रवर्तकांनी आपले तत्वज्ञान व पारमार्थिक उद्धाराचा मार्ग मराठीत म्हणजेच सर्वसामान्यांच्या भाशेत सांगीतला.

५. श्रीचक्रधरस्वामींनी मराठीच्या प्रसार-प्रचाराचा दंडकच आपल्या शिष्यांना घालून दिला. म्हणून श्रीचक्रधरस्वामी हे मराठी भाषेचे पहिले उद्गाते होत.

६. महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य नागदेवाचार्यानी मराठीच्या निरूपनाचा व वापराचा आदेश दिला होता. त्यामुळे मराठी भाषा ग्रंथरूपात येवू लागली. महानुभाव पंथाचे मराठी भाषेच्या वाढीसाठी फार मोठे ऋण आहे.

७. मराठी भाषेची अस्मिता व अभिमान महानुभाव पंथाने तत्कालीन समाजात टिकवून ठेवला व आजही तो तसाच आहे. हे अलौकिक कार्य महानुभाव पंथाने केले.त्याचे श्रेय महानुभाव पंथाला जाते.?

संदर्भ :-

१. देशपांडे, वा.ना.(संपादक) स्मृतिस्थळ, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, सातवी आवृत्ती, २००७.पृ.४३.
२. पांगारकर, ल.रा. मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास (खंड पहिला) पुणे, दुसरी आवृत्ती १९७२. पृ.२५५.
३. उनि. स्मृतिस्थळ, पृ. ४७.
४. उनि. स्मृतिस्थळ, पृ.३३.
५. उनि. स्मृतिस्थळ, पृ.३२.
६. उनि. स्मृतिस्थळ, पृ.४३.
७. उनि. मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास, पृ.२५६
८. महल्ले- इंगोले,डॉ. ममता, लीळाचरित्रातील लोकजीवन, देवयानी प्रकाशन, एरोली, ठाणे, प्रथम आवृत्ती.२००६, पृ. ४६ व ४७.
९. नसिराबादकर.ल.रा, प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर,आवृत्ती नववी. २००६, पृ.३५.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

राष्ट्रवादाच्या उदयात नागपूरातील वृत्तपत्राचे योगदान

प्रा. डॉ. उज्वला एस. साळवे
डॉ. एम.के. उमाठे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, भामटी,
रिंगरोड, नागपूर - २२.

समाजमनाच्या अंतःप्रवाहाचे सम्यक दर्शन घडविणारे आणि सत्यस्थितीचे मार्मिक चित्र दाखविणारे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून वृत्तपत्राची ओळख निर्माण झाली आहे. लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम म्हणून वृत्तपत्राचा उल्लेख करता येतो. वृत्तपत्रामुळे वाचकांना देशामधील आणि परदेशातीलं घडामोडी तसेच विचारही समजू शकतात. भारतामध्ये राष्ट्रीयत्त्वाची भावना निर्माण करण्यात विविध वृत्तपत्रांनी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. वृत्तपत्रांनी जनजागृतीचे काम केले. वृत्तपत्रातून सामाजिक सुधारणांची आवश्यकता स्पष्ट केली. अंधश्रध्दा नष्ट व्हाव्यात तसेच धार्मिक सुधारणा व्हावी शिवाय वाईट चालीरिती आणि परंपरा यामधून जनतेची सुटका व्हावी, जनतेला पाश्चात्य ज्ञान आणि विज्ञान यांची ओळख करुन द्यावी, जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करावी अशा वेगवेगळ्या हेतूने वेगवेगळी वृत्तपत्रे सुरु झाली. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

इंग्रजी सत्ता भारतात स्थिर होऊन २०-२५ वर्षाचा काळ लोटल्यावर भारतीय समाजाला वृत्तपत्राची ओळख झाली. इंग्रजी सत्तेचे पाश जेव्हा भारतीय समाजाच्या गळ्याभोवती आवळले गेले, तेव्हा ते पाश तोडण्यासाठी आवश्यक साधनांचा शोध भारतीय समाजाने घेतला. वृत्तपत्र हे साधन होवू शकते हे भारतीय समाजाच्या लक्षात आले. लोकजागृतीचे आणि इंग्रजी सत्ते विरुध्द असंतोष जाहीर करण्याचे वृत्तपत्र ही उत्तम माध्यम बनली. एका ठिकाणी उच्चारलेला एक शब्द कोट्यावधी लोकांपर्यंत पोहचविण्याची शक्ती वृत्तपत्रामध्ये आहे. वृत्तपत्राची ही शक्ती ओळखूनच भारतीय समाज सुधारकांनी ह्या साधनाला माध्यम करुन आपले साध्य प्राप्त केले.

२९ जानेवारी १७८० रोजी जेम्स ऑगष्टस हिकी यांनी काढलेल्या 'बंगाल गॅझेट' हे भारतातील पहिले वृत्तपत्र मानण्यात येते. परंतु पहिले वृत्तपत्र म्हणून बाळशास्त्री जांभेकर यांनी इ.स. १८३२ मध्ये काढलेले 'दर्पण' या पत्रालाच मान देण्यात येतो.[१]

देशाच्या इतर भागात वृत्तपत्र चळवळीचे रोपटे वृक्षाचा आकार घेऊ लागल्यानंतर सुमारे ३५ वर्षानी विदर्भात या चळवळीचा शिरकाव झाला. सन १८५४ मध्ये भोसल्यांचे राज्य खालसा करुन इंग्रजी सत्ता येथे कायम झाली. त्यावेळी नागपूरकर जनतेने इंग्रजा विरुध्द आणि त्यांना मदत करणाऱ्या विरुध्द नागपूरातील जागृतेश्वराच्या मंदिरावर दोन भिंती पत्रके लावली होती. ही भिंती पत्रके नागपूरातील पहिले वृत्तपत्रे समजण्यास हरकत नाही. काही संशोधक या पत्रकांना वृत्तपत्राचा मान देण्यास नकार देतात.[२] विदर्भात पहिले वृत्तपत्र नेमके कोणते व ते नागपूरात वा अन्यत्र सुरु झाले. याबाबत विविध मतांतरे आढळतात.

नागपूरातील पहिले छापील आणि वितरीत होणारे वृत्तपत्र म्हणजे 'सुमित्र' होय. परंतू हे पत्र नेमक्या कोणत्या तारखेला निघाले आणि कधी बंद पडले याचा पुरावा उपलब्ध नाही. 'सुमित्र' चा दुर्मिळअंक नागपूरचे संशोधक शंकर गोविंद चट्टे यांनी प्रस्तुत लेखकाला दिला. आणि नागपूर आणि विदर्भातील हेच पहिले वृत्तपत्र होय अशी माहिती दिली.[३]

'सुमित्र' चा दुर्मिळ अंक उपलब्ध होण्यापूर्वी

विदर्भातील पहिले वृत्तपत्र म्हणून 'वऱ्हाड समाचार' ला मान देतात. नागपूर वऱ्हाड प्रदेशातील हे पहिले वृत्तपत्र १८६७ ला अकोला येथून सुरु झाले. खंडेराव बाळाजी फडके यांच्या संपादकत्त्वाखाली या पत्राची सुरुवात साप्ताहिक म्हणून झाली. राष्ट्रीय बाण्याच्या या सुधारणाप्रिय पत्राने लोकजागृतीच्या क्षेत्रात मोठे कार्य केले. ब्रिटिश राजवटीचा प्रारंभ काळात प्रचलित राजवटिविरुध्द जनतेला धोक्याची सूचना देणारे अग्रलेख या पत्रातून प्रसिध्द होत असे.[४] काही संशोधक 'सेंट्रल प्रॉव्हीन्सेस न्यूज' हे मासिक पहिले वृत्तपत्र असल्याचा दावा करीत होते. हे सरकार तर्फे निघत होते.[५]

नागपूरातील सर्वात पहिले मराठी साप्ताहिक म्हणून 'फणींद्रनाथ सागर' नावाच्या एका पत्राचा उल्लेख असून ते १८७७ मध्ये निघाल्याचे नागपूरच्या 'लोकमत समाचार' या हिंदी दैनिकाच्या पहिल्या अंकात (१४ जानेवारी १९८९) हर्षवर्धन आर्य यांनी लिहलेल्या एका लेखात म्हटले आहे. मात्र विदर्भातील या पाहिल्या वृत्तपत्राबाबत अधिकृत माहिती देणारा एकही दस्तावेज उपलब्ध नसल्याचेही म्हटले आहे.[६]

१० फेब्रुवारी १८७७ च्या मुंबईच्या 'नेटिव ओपिनियन' या पत्राच्या अंकात नागपूर बातमी पत्रात 'नागपूर समाचार पत्र' निघणार असल्याचा उल्लेख आढळतो.[७] हे पत्र १८८४ साली धोंडोपंत देव यांनी सुरु केले. नागपूर समाचार पत्रालाच १८९० साली 'ॲंग्लो मराठी' करण्यात आले आणि त्याचे नांव 'नागपूर ॲंड बेरार टाईम्स' असे ठेवण्यात आले. याच सुमारास १८८५-८६ च्या दरम्यान 'नागपूर न्युज' नावाचे एक ॲंग्लो मराठी पत्र निघल्याचा उल्लेखही आहे. या काळात सर्वात गाजलेले वृत्तपत्र म्हणजे राजे जानोजी भोसल्यांच्या आश्रयाने लक्ष्मणराव कामाठी यांनी काढलेले 'फणिंद्र मणिप्रकाश' हे पत्र होय. इंग्रज मिशनरीज कडून सुरु असलेल्या विशेषतः रेव्हरंड हिस्लॉप यांनी चालविलेल्या धर्मातंर मोहिमेविरुध्द ह्या पत्रात लेखन करण्यात येत होते. यामुळे चिडून इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी जानोजी भोसल्यांना दंड ही केला होता.[८] १८९० मध्ये सदाशिवराव पटवर्धन 'न्यायसुधा' नावाचे पत्र वर्धा व नागपूर येथून काढू लागले. कृष्णराव नारायणराव करमरकर याच काळात शिळाप्रेसवर 'मराठी' नावाचे पत्र नागपूरला प्रसिध्द करीत असत. नागपूर कॉंग्रेस नंतर पत्र अस्तगत झाले. गोरक्षण संस्थेमार्फत निघणारे 'गोरक्षा' व 'भोसला' ही नागपूर मधली पत्रे याच काळातली.[९] वरील सर्व पत्रेही सामाजिक व राजकीय सुधारणांचा प्रचार करणारी होती. १८९२ मध्ये 'मित्र' नावाचेही पाक्षिक हिंदी भाषेतून कामठीहून प्रकाशित होत असे. त्याचे संपादन ज्ञासिरान शर्मा हे करित.[१०]

१८९२ च्या सुमारास अत्यंत गाजलेल्या आणि वृत्तपत्र चळवळीत नाव अमर करणाऱ्या पत्राचा उदय नागपूरात झाला. हे पत्र म्हणजे 'देशसेवक' ख्यातनामक सुधारक हरी माधव पंडित आणि महादेव पाध्ये यांनी 'देशसेवक' नागपूरातून सुरु केले. स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होण्यास लोकांना प्रेरित करण्याचे कार्य 'देशसेवकाने' केले.[११] जानेवारी १८९९ मध्ये पंडित माधवराव सप्रे यांनी 'छत्तीसगढी मित्र' हे हिंदी मासिक सुरु केले. तेव्हापासून विदर्भात हिंदी पत्रकारितेचा जन्म झाला. १९०२ मध्ये 'छत्तीसगढी मित्र' चे प्रकाशन बंद झाले. त्यानंतर माधवराव सप्रे नागपूरच्या 'देशसेवक' चे मॅनेजर झाले. त्यांचे प्रकाशन देशभावनेच्या जागृतीच्या कार्यास वाहिलेले होते. १९०७-१९०८ या काळात पंडित माधवराव सप्रे यांनी 'हिंदी केसरी' या साप्ताहिकाचे संपादन केले. ब्रिटिश प्रशासनावर त्यांनी आपल्या पत्रातून टिका केल्यामुळे त्यांना ३१ ऑगस्ट १९०८ रोजी राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली.[१२]

१९०२ मध्ये 'मराठा दिनबंधू' या पाक्षिकाचे संपादन किसन फागुजी बनसोडे यांनी केले. अस्पृश्यांच्या समस्याकडे लक्ष वेधण्याचे फार मोलाचे कार्य या पत्रातून त्यांनी केले. नागपूर जिल्ह्यातील मोहपा येथून 'निराश्रित हिंद नागरिक' हे पत्र किसन फागुजी बनसोडे यांनी प्रकाशित केले. तसेच 'विटाळ विध्वसंक', 'मजूर पत्रिका'

अशी वृत्तपत्रे काढली.[13]

१९०७ मध्ये नागपूरहून निघालेले 'शालावृत्त' हे मासिक प्रकाशित होत असे. याच सुमारास नागपूर वऱ्हाड प्रांतात १९०५-०६ मध्ये हिंदी, मराठी व इंग्रजी मिळून २० पत्रे चालू होती. १९०७-०८ मध्ये एकूण पत्रे २८ झाली.[14]

१९०७ साली 'सर्व्हेटस ऑफ इंडिया' सोसायटीचा 'हितवाद' जन्मास आला. मराठी साप्ताहिक असलेल्या 'हितवाद' चे संपादन प्रभाकर पाध्ये यांनी केले होते. १९११ पासून ते इंग्रजीतून प्रकाशित होऊ लागले.[15]

देशसेवक, हितवाद, हिन्दी केसरी, मारवाडी या सारखेच गाजलेले आणि एक वेगळा इतिहास घडविणारे मराठी वृत्तपत्र म्हणजे नागपूरातून १९१४ साली निघालेले 'महाराष्ट्र' हे पत्र होय. गोपाळराव उर्फ दादासाहेब आंगले यांनी हे वृत्तपत्र सुरु केले.[16] लोकमान्य टिळकांच्या विचारांनी प्रभावित व त्याच राजकारणाचा पुरस्कार करणारे गोपाळराव ओगले यांनी हे पत्र सुरु करुन ते अतिशय लोकप्रिय केले. 'महाराष्ट्र' हे राष्ट्रीयय पक्षाच्या राजकारणाचा पुरस्कार व प्रचार करणारे जहाल पत्र होते. राष्ट्रीय मंडळाचे संघटक डॉ. हेगडेवार यांनी १९१६ मध्ये होमदलाचा प्रचार करणारे 'संकल्प' हे पत्र काढले. परंतु ते एका वर्षातच बंद पडले.[17]

नागपूरात अल्पकाळात का होईना परंतु दैनिक काढण्याचा मान अच्चुत बळवंतराव कोल्हटकर यांना जातो. १९२० मध्ये नागपूरात काँग्रेसचे अधिवेशन होते त्यावेळी मुंबईहून आपल्या छापखान्यासह नागपूरात येऊन कोल्हटकरांनी 'दैनिक संदेश' हे पत्र काढण्याचा ऐतिहासिक विक्रम केला.[18]

आपल्या देशाच्या इतिहासात १९२० ते १९४७ पर्यतचा काळ गांधी युग म्हणून ओळखल्या जातो. या काळात नागपूर आणि वर्धा (सेवाग्राम) देशाच्या राजकारणाचा केंद्रबिंदू झाले होते. याकाळात नागपूरात सुरु झालेल्या वृत्तपत्रामुळे खऱ्या अर्थाने वृत्तपत्र चळवळ बळकट झाली. समाजकारण आणि राजकारणात एक महत्त्वाचे शस्त्र आणि घटक म्हणून वृत्तपत्रे जनसामान्यांच्या हातात जाऊ लागली. याचकाळात नागपूरातून दै. खबर, दै. स्वातंत्र्य, दै. राष्ट्रदूत, दै. तरुण भारत, दै. नागपूर टाईम्स, दै. नवभारत, दै. राष्ट्रमत, दै. राष्ट्रदूत, दै. महाराष्ट्र आदी पत्रे निघाली. त्यापैकी अनेक पत्रे आजही चालू आहेत.

१९२३ ते १९२५ या काळात भैय्यालाल मुंदडा यांनी प्रकाशित केलेले साप्ताहिक 'प्रणवीर' तर १९२३-२४ या काळात प. नारायणदत्त शर्मा संपादित 'विजय' हे दैनिक, १९२२ मध्ये 'सत्याग्रही' तर १९२३ मधील 'श्रमजीवी' ही दोन साप्ताहिक होत. १९२६ साली 'तरुण भारत' साप्ताहिक रुपात नागपूरात सुरु झाले. १९२५ मध्ये बा.रा. मोडक यांचे केवळ मुलांच्या करता म्हणून नागपूरहून एक मुलांचे मासिक सुरु झाले. १९२९ ला 'वागीश्वरी' १९३२ ला 'ग्रामणी' १९३३ ला विश्ववाणी व १९३४ ला 'विहंगम' सुरु झाले.[19] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सुरु केलेले 'गुरुदेव' हे मासिकही धर्म, नीतीमत्ता व सामाजिक संस्कार घडविणाऱ्या संबंधातील एक महत्त्वपूर्ण दस्तावेज ठरलेला आहे.

नोव्हेंबर १९२९ मध्ये धर्माविषयक निर्भिड चर्चा करणारे 'नरकेसरी' हे पत्र नागपूर येथून निघाले.[20] 'नि:स्पृह' हे मराठी साप्ताहिक १३ मे १९३४ रोजी माधवराव कानेटकर यांनी सुरु केले. १९३६ अखेर 'निस्पृह' एक महिनाभर दैनिक स्वरुपात काढण्यात आले होते. पुढे १९४८ मध्ये 'नि:स्पृह' चे पुनरुज्जीवन केले.

दैनिक पत्रांची लोकप्रियता वाढत असतांनाच या काळात दोन आक्रमक साप्ताहिक निघाली व लोकप्रिय ठरली. केवळ नागपूरातच नव्हेतर महाराष्ट्रभर गाजलेली ती दोन पत्रे म्हणजे 'सावधान' आणि 'आदेश' ही दोन साप्ताहिके. कडव्या आक्रमक हिंदुत्त्वनिष्ठेने आणि सावरकर भक्तीचे ही पत्रे विशेष प्रसिध्दीस आली. हिंदुत्त्वाच्या प्रखर अभिमानाप्रमाणेच त्यातील लेखन उत्कृष्ठ भाषाशैलीने नटलेले असे. 'सावधान' हे पत्र रामचंद्र बालाजी मावकर यांनी १९३५ साली नागपूरात सुरु केले. स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे त्यांचे प्रेरणास्थान होते. मावकर

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

यामुळे प्रथमपासूनच कडवे हिंदुत्त्वावर निष्ठा असणाऱ्या व लेखणीचे पुर्डे असलेल्या लोकांचा गोतावळा जमा केला होता. मावकरांनी पुरुषोत्तम भाष्कर भावे यांना 'सावधान' साठी लिहते केले. 'सावधान' मुंबईला जाऊन बंद पडे पर्यंत भावे त्यात लेखन करीत असत. पुढे 'सावधान' पत्र बंद पडले. त्यानंतर पु.भा. भावे यांनी २८ मार्च १९४१ मध्ये आपले स्वतःचे 'आदेश' हे साप्ताहिक नागपूरला सुरु केले.[२१]

स्वातंत्र्याबरोबर आलेल्या फाळणीने अतोनात रक्तपात झाला. ३० जानेवारी १९४८ रोजी महात्मा गांधीजीची हत्या झाली. त्यातून प्रक्षोभ निर्माण होऊन जी जाळपोळ झाली तीत 'आदेश' चाही बळी पडला. ३१ जानेवारी १९४८ ला 'आदेश' बंद पडला.[२२]

१९३५ ते १९४४ या काळात विनायकराव उपाख्य भाऊसाहेब हंबर्डे यांनी राष्ट्रीय विचारांनी प्रेरित होऊन नागपूरात 'राष्ट्रसंदेश' व 'दीनबंधू' काढले. 'दीनबंधू' मधून चिमूर, आष्टी प्रकरणाची माहिती दिली गेली आहे.[२३] 'श्यामसुंदर' व 'स्वच्छंद' ही साप्ताहिके १९३५ च्या सुमारास नागपूरातून निघाली होती. वामनराव घोरपडे यांच्या संपादकत्त्वाखाली नव्या गांधीवादी राजकारणाचा प्रसार करण्यासाठी 'तरुण महाराष्ट्र' हे पत्र सुरु करण्यात आले. नागपूरच्या प्रतिसह कारवादी वृध्द, 'महाराष्ट्रा' ला सामनेवाला म्हणून 'तरुण महाराष्ट्र' नागपूरचा झेंडा सत्याग्रह सुरु झाल्यावर हे पत्र वर्धाहून नागपूरला नेण्यात आले. पण पुढे सरदार पटेल यांच्या मध्यस्थीने तडजोड होऊन झंडा सत्याग्रह थांबल्याकारणाने साप्ताहिकही बंद करण्यात आले.[२४] या काळात स्वातंत्र्याच्या आशेचा किरण दिसत असल्याने जनसामान्यांना वृत्तपत्रे वाचणे गरजेचे वाटू लागले होते. त्यामुळे वृत्तपत्रे दिवसेंदिवस अधिक लोकप्रिय होत चालली होती.

भारतावर ब्रिटीशांचे राज्य असतांना एका विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होवून वृत्तपत्र चालविणे हे अतिशय कठीण होते. अशा परिस्थितीत सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न या वृत्तपत्रांनी केला. गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या समाजाला आपल्या अस्मितेची जाणिव करुन देण्याचा प्रयत्न वृत्तपत्रातील लेखांद्वारे केल्या गेला. राष्ट्रवादाचा प्रचार करण्याचे आणि त्यासाठी जनमत तयार करण्यात वृत्तपत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत या वृत्तपत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

तळटिपा :

१. नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ १७०२-२००२ प्र. नागपूर नगरी त्रिशताब्दी महोत्सव समिती. पृ. ३३१
२. कित्ता पृ. ३३२
३. कित्ता
४. डॉ. मेश्राम एस. 'राजकीय प्रबोधन आणि मराठी वृत्तपत्रे' पृ २१, विसा बुक्स २००८
५. लेले. रा.के. 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' पृ. २२७ कॅान्टिनेन्टाल प्रकाशन पुणे. दि.आ. २००४
६. कित्ता पृ. २२६
७. कित्ता
८. ना.न.त्रि.इ.ग्र. पृ. ३३३
९. लेले रा.क. पृ. ६३७-६३८
१०. वक्काणी नि.आ. (संपा) 'आधुनिक विदर्भ का इतिहास' पृ. ३२१
११. कित्ता
१२. पाठक डॉ. अरुणचंद्र (संपा) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर नागपूर जिल्हा खंड २ दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन २००५ पृ. १३७
१३. ना.त्रि.श. पृ. ३३४
१४. लेले रा. के. पृ. ६३८
१५. नागपूर जिल्हा गॅझेटर २. पृ. १३६
१६. ना.त्रि.श. पृ. ३३५
१७. नागपूर जिल्हा गॅझेटर २. पृ. १३६
१८. ना.त्रि.श. पृ. ३३४
१९. कानडे रा.गो. 'मराठी नियतकालीकांचा इतिहास'

(१८३२-१९३७) मंगेश नारायण कुळकर्णी मुंबई १९३८ पृ. १०, १८, ७९ व ८४
२०. लेले रा.के. पृ. ८८४
२१. कित्ता पृ. ८८६
२२. कित्ता पृ. ८८८-८८६
२३. नागपूर जिल्हा गॅझेटर पृ. १४३
२४. लेले रा.के. पृ. ८८३

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. नागपूर नगरी त्रिशताब्दी इतिहास ग्रंथ १७०२-२००२ प्र. नागपूर नगरी त्रिशताब्दी महोत्सव समिती. पृ. ३३१

२. डॉ. मेश्राम एस. 'राजकीय प्रबोधन आणि मराठी वृत्तपत्रे' पृ २१, विसा बुक्स २००८

३. लेले. रा.के. 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' पृ. २२७ ॲन्टिनेन्टाल प्रकाशन पुणे. दि.आ. २००४

४. पाठक डॉ. अरुणचंद्र (संपा) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर नागपूर जिल्हा खंड २ दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन २००५ पृ. १३७

५. कानडे रा.गो. 'मराठी नियतकालीकांचा इतिहास' (१८३२-१९३७) मंगेश नारायण कुळकर्णी मुंबई १९३८ पृ. १०, १८, ७९ व ८४

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

काश्मीर प्रश्न - ऐतिहासिक दृष्टिकोन

प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर
(Asso. Professor)
प्राचार्य अरूणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :-

हिमालयाच्या कुशीत वसलेले काश्मीर प्राचीन काळापासूनच भारताचे नंदनवन म्हणून ओळखले जाते. झेलम, चिनाब, सिंधू नदयांनी वेढलेला, अप्रतिम निसर्ग सौंदर्य लाभलेला प्रदेश म्हणजे काश्मीर होय. हेच काश्मीर आज राष्ट्रीय पातळीवर अतिशय गुंतागुंतीचा आणि स्फोटक प्रश्न बनलेला आहे. भारत-पाकिस्तान फाळणीदरम्यान निर्माण झालेला काश्मीर प्रश्न या दोन्ही देशांसाठी अस्मितेचा प्रश्न बनलेला आहे. काश्मीरच्या विलिनीकरनापासून निर्माण झालेला प्रश्न आजही सुटलेला नाही. हा प्रदेश मिळविणे ही पाकिस्तानची पूर्वीपासूनची महत्वाकांक्षा आजही कायम आहे. काश्मीरमधील लष्करी घडामोडींमुळे येथील जनजीवन विस्कळीत झालेले आहे. पाकिस्तानचे आक्रमक धोरण, भारत सरकारने राबविलेले धोरण दहशतवादी कारवाया यामुळे काश्मीर आंतरराष्ट्रीय प्रश्न बनलेला आहे. काश्मीर प्रश्न आज देशापुरता मर्यादित न राहता आधुनिक काळात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक बाबतीत गुंतागुंत निर्माण करणारा ठरलेला आहे. प्राचीन सांस्कृतिक वारसा लाभलेले काश्मीर आज धुमसत आहे. यात वृध्द, तरूण, स्त्रिया होरपळून निघत आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

काश्मीर निसर्गसौंदर्याने वेढलेला प्रदेश. उंच दऱ्या, हिमाच्छादित पर्वत शिखरे, विस्तीर्ण पर्वतरांगा, उत्तरेस अस्तर व बालिस्तान आणि पूर्वेस लडाख हे प्रदेश, वायव्येस गिलगित प्रदेश असून त्याच्या आसपास हिंदुकुश पर्वतांच्या रांगा पसरलेल्या आहेत. अगदी उत्तरेकडे अतिशय उंच असा काराकोरम पर्वत आहे. पुराणप्रसिध्द मेरू पर्वत या काराकोरमच्या खिंडीतच आहे. रावी नदी काश्मीरच्या आग्नेय भागाला लागून वाहात गेली आहे. याशिवाय इतर लहान नद्या, सुंदर सरोवरे, विविध वनस्पती, विविधरंगी पक्षी, चिनार वृक्षांच्या रांगा काश्मीरच्या सौंदर्यात भर टाकतात. काश्मीरला अतिशय प्राचीन इतिहास प्राप्त झालेला आहे. इ.स. १२ व्या शतकात 'कल्हण' नावाच्या संकृत पंडिताने 'राजतरंगिणी' या ग्रंथात महाभारतकाळापासून इ.स. ११४८ पर्यंतचा काश्मीरचा इतिहास लिहिलेला आहे त्यानंतर इ.स. १४२० पर्यंतचा इतिहास 'जोनराज' नामक कवीने, इ.स. १५८८ पर्यंतचा 'प्रज्ञाभट' कवीने लिहिलेला आहे. त्या पुढचा इतिहास फारशी व इंग्रजी ग्रंथांवरून प्राप्त होतो. फार प्राचीन काळी 'गोनर्द' नावाचा राजा कश्मीरवर राज्य करीत होता. 'राजतरंगिणीत' त्या वंशाच्या ८० राजांचे वर्णन आहे. इ.स. पूर्व ३ ऱ्या शतकात सम्राट अशोकाने तेथे बौध्द धर्माचा प्रसार केला आणि 'श्रीनगर' वसविले. इ. स. १ ल्या शतकात कुशाण वंशातील राजा कनिष्क याने काश्मीर जिंकले व 'कनिष्कपूर' नावाचे नगर वसविले. त्याने तृतीय बौध्दसभा भरविली होती. यानंतर हूण वंशातील 'मिहिरकुल' याचा उल्लेख आढळतो. इ.स. ५५०-६०० या काळात 'गोनर्दीय' वंशातील मेघवाहन आणि प्रवरसेन हे राजे झाले. यानंतर 'कार्कोट' वंशाची स्थापना झाली. 'ललितादित्य मुक्तापीड' (इ.स. ७२४-६०) हा या वंशातील सर्वश्रेष्ठ राजा होय. यानंतर उत्पल, लोहर घराण्यांनी राज्य केले. लोहर घराण्यातील 'अनंतदेवाने' आपला पुत्र कलशाला राज्य देऊन वानप्रस्थाश्रम स्विकारला. कलशानंतर त्याचा मुलगा

'उत्कर्ष' हा राजा झाला. याच घराण्यातील राजा जयसिंह याच्या काळात कल्हण हा संस्कृत पंडित होऊन गेला (इ.स. ११५५) यानंतर सुमारे दोनशे वर्ष हिंदू राजांची सत्ता होती. परंतु आपसांतील दुहीने ती दुर्बल झाली आणि मुसलमांनी सत्तेला प्रवेश मिळाला. उदयनदेवाची विधवा 'कोटाराणी' ही राज्य करीत असताना शाहमीर नावाच्या मुसलमान सरदाराने काश्मीरचे राज्य जिंकून तेथे मुस्लीम सत्ता स्थापन केली. त्याने 'शमसुद्दीन' नाव धारण केले. इ.स. १५८७ मध्ये सम्राट अकबराने काश्मीर जिंकून ते मुगल साम्राज्याला जोडले. औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर (१७०७) मुगल काळाला उतरती कळा लागली आणि इ.स. १७५१ मध्ये काश्मीर स्वतंत्र झाले पण लवकरच अहमदशाह दुराणीने तो प्रांत जिंकला व तेव्हापासून काश्मीरवर अमुगाणांची सत्ता सुरू झाली. इ.स. १८१६ मध्ये शिख सत्ताधिश रणजितसिंगाने अफगाणांचा पराभव करून काश्मीर जिंकले त्याच्या गुलाबसिंग नावाच्या डोग्रा राजपूत सरदाराने इ.स. १८४१ साली किस्तवार, लडाख, बालिस्तान हे प्रांत काश्मीरच्या राज्याला जोडले. इ.स. १८४५ मध्ये इंग्रज-शीख युध्दात गुलाबसिंग तटस्थ राहिला व इंग्रजांना विजय मिळाला. मोबदला म्हणून इंग्रजांनी काश्मीर प्रांत इ.स. १८४६ मध्ये गुलाबसिंगाला दिला त्यांनतर गिलगित प्रांतही त्याने शिखांकडून जिंकून घेतला. अशाप्रकारे काश्मीर संस्थानाची स्थापना झाली. काश्मीरमध्ये आज श्रीनगर व जम्मू ही दोन मोठी शहरे असून श्रीनगर ही त्याची 'उन्हाळी' व जम्मू ही 'हिवीळी' राजधानी आहे. याशिवाय अनेक लहान शहरे व ६ ते १० हजार लहान लहान खेडयांची संख्या आहे. काश्मीरी भाषेबरोबरच इतर भाषा येथे बोलल्या जातात. हजारो वर्षाची संस्कृती काश्मीरला लाभलेली आहे.

ऐतिहासिक दृष्टिकोन :-

इ.स. १८५७ नंतर ब्रिटिशांनी 'फोडा आणि राज्य करा' या नीतिचा अवलंब करून तत्कालीन मुस्लिम नेत्यांना हाताशी धरून कुटिल राजकारण केले. इ.स. १८८४ मध्ये हिंदू-मुस्लिम एक आहे म्हणणारे अहमदखान यांनी इ.स. १८८८ मध्ये मेरठच्या भाषणात हिंदू-मुस्लिम वेगवेगळे असून ती विरूध्द राष्ट्रे आहेत असे वक्तव्य केले. गोपाळ कृष्ण गोखले, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांना आदर्श माननारे बॅ. जिना मुस्लिम लिगच्या, स्थापनेनंतर पूर्णतः बदलले. महमंद इकबाल 'सारे जहासे अच्छा हिंदोस्तान हमारा' म्हणणारे १९३० च्या अलाहाबादच्या अधिवेशनात पाकिस्तानच्या मागणीचा ठराव मांडतात. यावरून ब्रिटिशांच्या राजकारणाची खेळी किती जाणिपूर्वक होती हे दिसून येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी भारताची राजकीय स्थिती अतिशय विस्कळीत झालेली होती. भारतातील संस्थानांची संख्या जवळ जवळ ५६२ इतकी होती. ४६ टक्के क्षेत्रफळाचा प्रदेश संस्थानाच्या ताब्यात होता. या संस्थानिकांच्या दरबारात ब्रिटिश रेसिडेंट राहात असे तो संस्थानिकांवर नियंत्रण ठेवित असे. १९२१ मध्ये ब्रिटिशांनी 'नरेंद्र मंडळाची' स्थापना करून त्यांच्या (संस्थानिकांच्या) वेगळेपणाची जाणीव करून दिली. भारतीय समाज एकसंघ राहणार नाही याची पुरेपूर खबरदारी चाणाक्ष ब्रिटिशांनी घेऊन भारतात अधिकाअधिक अस्थिरता कशी निर्माण करता येईल याचाच विचार त्यांनी केला याचा परिणाम स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताला अनेक संकटांचा सामना करावा लागला.

लॉर्ड माऊंटबॅटन योजनेनुसार १४ ऑगष्ट १९४७ ला पाकिस्तान आणि १५ ऑगष्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. त्याचबरोबर दुहीची बिजे पेरून येथील संस्थानिकांनाही स्वातंत्र्य दिले त्यांना भारत-पाकिस्तानात विलिन होणे किंवा स्वतंत्र राहणे याचे अधिकार देण्यात आले. यातूनच काश्मीरचा प्रश्न निर्माण झाला. कारण स्वातंत्र्यापूर्वीपासूनच काश्मीर एक स्वतंत्र संस्थान होते येथील राजा 'हरिसिंह' जरी हिंदू होते तरी बहुसंख्य नागरिक मुस्लिम होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर हा प्रदेश मिळविणे पाकिस्तानची 'महत्वाकांक्षा' होती. तर काश्मीरचे स्वतंत्र 'सार्वभौम' राज्य असावे असे राजा हरिसिंहाला वाटत होते. काश्मीरचे संस्थान भारत आणि

पाकिस्तान या दोन्ही देशांच्या सरहद्दीस लागून आहे तसेच चीन, अफगाणिस्तान आणि रशिया यांनाही लागून असल्याने राजकीय आणि लष्करीदृष्टया हा प्रदेश अतिशय महत्वाचा आहे. विलिनीकरणाच्या बाबतीत राजा हरिसिंहाने तातडीने निर्णय घेतला नाही. त्यांनी भारत आणि पाकिस्तानकडे काश्मीरबाबत 'जैसे थे' कराराची मागणी केली ती पाकिस्तानने तुरंत मान्य केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकारपुढे अनेक समस्या असल्यामुळे काश्मीरच्या प्रश्नाकडे विचार करायला विलंब लागला उदा. फाळणीच्या वेळी भाराताजवळ असलेली शिल्लक आणि कर्ज हा प्रचंड वादाचा मुद्दा होता. शिलकीतील ७५ कोटी रूपये पाकिस्तानला देण्याचे ठरले त्यापैकी २० कोटी त्वरीत देण्यात आले उर्वरीत ५५ कोटी देण्याचे कबूल करण्यात आले परंतु त्यासाठी म. गांधींनी आमरण उपोषण केल्यामुळे ५५ कोटी तुरंत पाकिस्तानला द्यावे लागले. भारतावर असलेले ३०० कोटीचे कर्ज ५० वर्षात पाकिस्तानने परत करावे असे ठरले तेव्हा ती रक्कम देण्याचे पाकिस्तानने टाळले. आर्थिक टंचाई, निर्वासितांचा प्रश्न, दंगलींचा उद्रेक या विविध समस्यांमध्ये भारत अडकलेला असल्यामुळे काश्मीरकडे त्वरीत लक्ष देता आले नाही याचा फायदा पाकिस्तानने घेतला आणि काश्मीरवर हल्ले सुरू केले. राजा हरिसिंहाने भारताकडे मदत मागितली तेव्हा भारतीय संघराज्यात काश्मीर विलिन व्हावे या अटिवर मदत दिल्या गेली. तोपर्यंत पाकिस्तानने २२ ऑक्टों. १९४७ मध्ये टोळीवाल्यांच्या मदतीने काश्मीरवर हल्ले करून बराचसा प्रदेश गिळंकृत केला. भारतीय सैन्याने प्रतिकार केला तरी बराच प्रदेश पाकिस्तानच्या ताब्यात गेला. तो 'आझाद काश्मीर' म्हणून ओळखल्या जातो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचा पाकिस्तानचा हा पहिला हल्ला होता. याचवेळी काश्मीरचा प्रश्न युनोत गेला त्यामुळे कोणताच मार्ग निघाला नाही. पाकिस्तानची काश्मीरबाबत अतिरेकी महत्वाकांक्षा, भारताच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न, काश्मीर जनतेत निर्माण झालेली असुरक्षिततेची भावना, काश्मीरसाठी लागू झालेले ३७० वे कलम या सर्व घटनांमुळे काश्मीरमधील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवन ढवळून निघालेले आहे. भारतातील अत्यंत गुंतागुंतीचा आणि स्फोटक प्रश्न म्हणून आज काश्मीरच्या प्रश्नाचा उल्लेख करावा लागेल. येथील वाढत्या दहशतवादामुळे होत असलेली जीवित व वित हानी मोठया प्रमाणात होवून हा प्रश्न अधिकच उग्र बनलेला आहे. येथील दहशतवादाला पाकिस्तान नेहमीच खतपाणी घालत आलेला आहे. त्यामुळे येथे कायम युध्दसदृश परिस्थिती आहे. यातूनच इ.स. १९६५ चे युध्द घडून आले. १९६५ ला पंतप्रधान लाल बहादुर शास्त्रींच्या काळात पाकिस्तानने लष्कर आणि दहशतवादाच्या बळावर पुन्हा एकदा काश्मीर जिंकण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा काश्मीर भारताचा अविभाज्य अंग आहे ही घोषणा करून पंतप्रधान शास्त्रींनी अत्यंत खंबीरपणे, कठोरपणे पाऊल उचलले. युध्दापूर्वी दोन्ही देशात 'कच्छ' चा करार झालेला होता परंतु पाकिस्तानने तो पाळला नाही आणि काश्मीरवर हल्ला केला. पंतप्रधान शास्त्रींच्या नेतृत्वाखाली भारतानेही प्रत्युत्तर दिले आणि पाकिस्तानला पराभव पत्करावा लागला. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मध्यस्थीने युध्द समाप्त झाले आणि 'ताश्कंद करार' घडून आला. या कराराने भारताचे फार नुकसान झाले. या करारानुसार युध्दभूमीवर जिंकलेला प्रदेश भारताला गमवावा लागला. तसेच वैधानिक दृष्टया काश्मीरप्रदेशावर असलेला अधिकारही भारताला सोडावा लागला केवळ पाकिस्तानबरोबर शांतता आणि मित्रपूर्वक संबंधामध्ये विकास व्हावा म्हणून हा करार मान्य करावा लागला तरीही पाकिस्तानच्या कारवाया सुरूच होत्या पंतप्रधान इंदिरा गांधीच्या काळात ३ डिसेंबर १९७१ मध्ये पुन्हा पाकिस्तानने काश्मीरमधील शहरांवर बॉम्बहल्ले सुरू केले. इंदिरा गांधीनी निर्भयपणे परिस्थिती हाताळून १६ डिसेंबर ला पाकिस्तान विरूध्द युध्द घोषणा केली. देशवासियांना उद्देशून केलेल्या भाषणातून ऐक्य आणि शांतता टिकवून ठेवण्याचे आवाहन केले. या युध्दातही पाकिस्तानला हार पत्करावी लागली. स्वतंत्र बांग्लादेशाची

निर्मिती होऊन बराचसा प्रदेश पाकिस्तानने गमविला. पंतप्रधान इंदिरा गांधी आणि पाकिस्तानचे राष्ट्रपती जुल्फिकार अली भुत्तो यांच्यात 'सिमला करार' होऊन परस्पर सहकार्य आणि शांतता टिकवून ठेवावी असे ठरविण्यात आले. यानंतरही काश्मीरचा प्रश्न सुटला नाही उलट पाकिस्तानची महत्वाकांक्षा दिवसेंदिवस वाढू लागली. आंतरराष्ट्रीय कोणतेही नियम न पाळणे आता सवयीचे झाले होते. घुसखोरी, दहशतवाद एवढा वाढला की काश्मीरी जनतेत भीतीचे वातावरण निर्माण होऊन तेथे अस्थिरता निर्माण झाली.

काश्मीरचे विलिनीकरण हा प्रश्न पाकिस्तानने नेहमीच वादग्रस्त ठरविला. काश्मीरचा वाद युनोमध्ये दाखल असूनही वेळोवेळी काश्मीरवर आक्रमणे झालेली आहेत. काश्मीरमध्ये सार्वमत घेण्यात यावे यासाठी तो नेहमीच आग्रही राहीला. १९७२ च्या सिमला करारात काश्मीरचा प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सोडवावा असे ठरविण्यात आल्यानंतरही प्रत्येक प्रयत्न दोन्ही बाजूंनी फलद्रुप होत नाहीत. हा प्रश्न सतत तेवत ठेवून राजकारण केल्या जात आहे. प्रत्येक वेळी भारताला त्याची फार मोठी किंमत मोजावी लागत आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून काश्मीरवर सतत हल्ले सुरूच आहेत. काश्मीर मिळविणे पाकिस्तानसाठी अस्मितेचा प्रश्न झालेला आहे आणि याचाच परिणाम म्हणजे 'कारगिलचे युध्द' होय. १९ मार्च १९९८ मध्ये अटलबिहारी बाजपेयी यांनी दुसऱ्यांदा प्रधानमंत्री पदाची सुत्रे हातात घेतली. भारत-पाकिस्तान संबंध सहकार्याचे राहावे. सीमाप्रांतावर शांतता राहावी यासाठी प्रयत्न सुरू केले. पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाझ शरीफ आणि अटलबिहारी बाजपेयी यांच्यात वार्तालाप होऊन एक घोषणा पत्र पारीत केले. त्याला 'लाहोर घोषणा पत्र' असे म्हणतात. शांततेसाठी पूढचे पाऊल उचलून २० फेब्रुवारी १९९९ रोजी 'दिल्ली-लाहोर' बस सेवा सुरू केली. पाकिस्तानने भारताच्या सौजण्याचा गैरफायदा घेतला आणि बसमध्ये सैन्य बसवून कारगिलमध्ये पाठवून पुन्हा चौथ्यांदा काश्मीरवरून युध्द पुकारले यावेळी इंग्लंड, अमेरिका यांनी पाकिस्तानच्या या कृतीची निर्भत्सना केली आणि भारताने दाखविलेल्या संयमाची प्रशंसा केली यावेळी भारताचे विदेश मंत्री जसवंत सिंग होते. त्यांनी योग्य परिस्थिती हाताळून, चीनचे पंतप्रधान 'झुरोंग्जी' यांचीही भेट घेतली आणि कारगिल मुद्यावर वार्तालाप केला. भारतानेही आता चोख प्रत्युत्तर देऊन हवाही हल्ले सुरू केले. पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांनी अमेरिका, इंग्लंड, रशिया यांची भेट घेऊन युध्द थांबविण्यासाठी मध्यस्थी करावी असे सांगितले परंतु सिमला करार, लाहोर घोषणा यांच्या करारानुसार प्रश्न सोडवावा असे त्यांनी सांगितले आणि मध्यस्थी नाकारली. भारतानेही १६ जुलै १९९९ पर्यत पाकिस्तानने आपले सैन्य या भागातून काढून घ्यावे असे खडसावून सांगितले. सिमाप्रातांवर सैन्य तैनात ठेवून पाकिस्तानचा कडवा प्रतिकार केला आणि कारगिलवर विजय मिळविला तरीही पाकिस्तानी सैन्याचा गोळीबार चालूच होता. या युध्दातही भारताची फार मोठी हानी झाली अनेक सैनिक मारल्या गेले. दरम्यानच्या काळात पंतप्रधान नवाझ शरीफ पायउतार होऊन परवेझ मुर्शरफ यांचे सैनिक शासन सुरू झाले आणि भारत सीमा प्रांत शांततेचा प्रश्न पुन्हा ऐरणीवर आला. भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांकरीता काश्मीरचे स्थान आज अतिशय महत्वाचे झाले आहे. काश्मीर भारतात विलिन झाल्यापासून सतत काश्मीरवर आक्रमण करून तो प्रदेश मिळविण्यासाठी पाकिस्तानचे सतत प्रयत्न सुरूच आहेत. १९४७ ते २००० पर्यत सतत चार युध्दाला भारताला सामोरे जावे लागले. आजही काश्मीरमध्ये दहशतवादी कारवाया सतत चालूच आहे. पाकिस्तानी 'आय.एस.आय' ही गुप्तचर संघटना या दहशतवादाला नेहमीच प्रोत्साहन देते. 'लष्कर-ए-तोयबा', 'जैस-ए-मोहम्मद' या सारख्या दहशतवादी संघटना काश्मीरमध्ये नेहमीच अस्थिरता निर्माण करीत आहेत. येथील जनजीवन विस्कळीत होऊन तणावग्रस्त जीवन नियमित झालेले आहे.

निष्कर्ष :-

काश्मीर प्रश्न हा राष्ट्रीय पातळीवर न राहता आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचा प्रश्न झालेला आहे. लोकशाही तत्वानुसार हा प्रश्न भारताने वेळोवेळी सोडविण्याचा प्रयत्न जरी केला असला तरी व्यापक दृष्टिकोनातून जनजागृती होऊन हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. शांततेच्या मार्गाने निस्वार्थीपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे केवळ ब्रिटिशांनी केलेल्या चूकांचा वारंवार पुर्नउच्चार करून शांत बसण्यापेक्षा त्यावर उपाययोजना अमलात आणल्या पाहीजे. राजकीयदृष्टया जागरूक राहून या प्रश्नाकडे गांभीयाने लक्ष देणे काळाची गरज झालेली आहे. पाकिस्तानने नेहमीच हिंसक प्रवृत्तीचा वापर केलेला आहे.

भारताने शांतता आणि लोकशाही मार्गाचा सतत पुरस्कार केला सततच्या अस्थिर वातावरणामुळे येथील लोकांना जीवन जगणे फारच कठीण झालेले आहे. काश्मीर प्रश्न युनोत गेलेला आहे तो सोडविण्यासाठी सतत पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे. येथील दहशतवाद्यांच्या विरोधात कठोर पाऊले उचलणे आवश्यक झालेले आहे. यासाठी काश्मीरी जनतेशी संवाद साधने गरजेचे झाले. केंद्राकडून जाणारा निधी येथील विकासासाठी खर्च केल्या जातो किंवा नाही याची खात्री करणे, येथे बेरांजगारी वाढणार नाही याची दक्षता घेणे, येथील लोकांमध्ये सत्ताधीशाविषयी निर्माण झालेला अविश्वास कमी करण्याचा प्रयत्न करणे, सत्ताधीशानी आपल्या सत्तेचा गैरवापर थांबवून लोककल्याण हे उदिष्ट डोळयासमोर ठेवले तर कदाचीत काश्मीरचा प्रश्नही प्रश्न न राहता त्यावर सामजस्याने मार्ग निघू शकेल.

संदर्भ सूची :-

		प्रकाशक
१) डॉ. कोलारकर श. गो.	स्वतंत्र भारताचा इतिहास	मंगेश प्रकाशन नागपूर
२) डॉ. वैद्य सुमन डॉ. कोठेकर शांता	आधुनिक भारताचा इतिहास	कितान महल नागपूर
३) डॉ. बी. सिंह गहलौत	भारतीय विदेश नीति	अर्जून पब्लिसिंग हाऊस नई दिल्ली
४) डॉ. वैद्य सुमन डॉ. कोठेकर शांता	आधुनिक भारताचा इतिहास	श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर
५) डॉ. राजबालासिंह	भारत कि विदेश निति	आविष्कार पब्लिशर्स डिस्ट्रि. जयपूर
६) मोरे शेषराव	कश्मीर-एक शापीत नंदनवन	राजहंस प्रकाशन पुणे
७) संपादक - पं. महादेवशास्त्री	भारतीय संस्कृतीकोश खंड २	शं.मं. होडारकर पुणे जोशी
८) दिक्षित नी. सी	भारताचा इतिहास	पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर
९) महाराष्ट्र राज्य साहित्य	मराठी विश्वकोश खंड ३ मंडळ	

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

भारतीय राजकीय व्यवस्था व संसद

Dr. Mrs. Sheela S. Khedikar
VMV Com, JMT Arts & JJPSci College
Wardhamannagar, Nagpur

सारांश

सांसदीय शासनप्रणालीच्या अनुषंगाने भारतीय राज्यव्यवस्थेत संसदेचे महत्व असणे आवश्यक आहे पण सद्यस्थितीतील संसदेची अनागोंदी वाटचाल राजकीय पक्ष, शासन, सरकार घटकराज्ये, प्रांतीय पक्षाचे वाढते प्राबल्य या पार्श्वभूमीवर भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या सांसदीय प्रतिमेवर दृष्टिक्षेप टाकून भारतीय संसदीय प्रतिमा जगात आदर्श करून दाखविणे प्रत्येक भारतीय नागरिकांसाठी एक आव्हान आहे. प्रत्येक वेळी जनतेची सरकार, राजकीय पक्ष व प्रशासकीय यंत्रणेला दोश देता कामा नये तर जनतेनी स्वतःची जबाबदारी ओळखून स्वपरिक्षण ही तेवढेच महत्वाचे आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेत जगात सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्थेची संसदी कार्यरत आहे तेव्हा या पार्श्वभूमीवर नागरीकांचा लोकशाही प्रक्रियेशी अधिकाधिक संबंध कसा येईल हे पाहणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर विधिमंडळाच्या कामकाजाकडे गंभीरतेने पाहिले पाहिजे. तेथील निर्णयावर जनतेनी खुली अशी साधक बाधक चर्चा केली पाहिजे. एकंदरीत भारतीय नागरिकांचे लोकशाही करण वाढून संसदेची प्रतिमा आदर्श बनविण्यासाठी जनतेला सजग राहून त्याचा सक्रिय सहभाग वाढविल्यास भारतीय राज्यव्यवस्थेतील संसदेची प्रतिमा उजळून निघेल.

सांसदीय शासन प्रणालीच्या अनुषंगाने भारतीय राज्य व्यवस्थेत संसदेचे महत्व असणे क्रमप्राप्त ठरते. पण सद्यस्थितीतील संसदेची अनागोंदी वाटचाल, राजकीय पक्ष, शासन, सरकार, घटकराज्य प्रांतीय पक्षाचे वाढते प्राबल्य या पार्श्वभूमीवर भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या सांसदीय प्रतिमेवर दृष्टिक्षेप टाकणे आज औचित्याचे ठरेल. त्यादृष्टीने वेगवेगळया पैलूंच्या अध्ययनातूनच वर्तमान भारतीय संसदेचे चित्र सुस्पष्ट होईल.

१) संसद आणि प्रतिनिधीक लोकशाही :-

लोकशाही म्हणजे नागरिकांच्या सर्व समुदायांना सत्तेमध्ये समान संधी, सर्वांना सन्मानाची वागणूक आणि सर्वांचे तसेच भयापासून आणि अभावापासून मुक्ती होय अशी सर्वसामान्य धारणा आहे याच पार्श्वभूमीवर संपूर्ण देशाचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या संसदेमध्ये देशातील विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रातील प्रतिनिधी निवडून येतात. वास्तविकतः हे प्रतिनिधी संसदेमध्ये येण्यासाठी कुठल्याही निर्वाचन क्षेत्राचा कोणताही उमेदवार सामान्य व्यक्ती, विद्वान तज्ञ, कायदेतज्ञ, गुंड, मवाली साहित्यिक वा कुठल्याही क्षेत्रातील गुणवंत कलाकार राहू शकतो. लोकशाही शासनत हे स्वाभाविकच ठरते. परंतु निवडणुक आयोग या सर्वांना उमेदवारी देतांना कायद्यातील वा संवैधानिक निकष तपासून बघितल्यास यांत विसंगत वास्तविक चित्र दिसुन येते. अन्यथा पप्पु कलानी, हितेंद्र ठाकुर व अरूण गवळी यांसारखे उमेदवार संसदेत वा राज्यविधीमंडळात दिसले नसते. संसदेच्या वेळोवेळी होणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या आधारे ज्याला सर्वात जास्त मते तो निवडून येतो आणि त्यांचे सरकार जास्त टिकाऊअसते हा दृढसमज आहे. निवडणुकीच्या वातावरणात जे उमेदवार गरजू आणि कष्टकरी वर्गाला मदत करतात त्यांच्याच आधारावर गुंड-मवाली देखील निवडुनही येतात. भलेही त्यांची वैचारीक परिपक्वता असू दे अथवा नाही.

लोकशाहीत प्रत्येकाला मतस्वातंत्र्य असते. आज भारतासमोर खरे प्रश्न कोणते आहेत ?वाढती लोकसंख्या, श्रमसंस्कृतीचा अभाव तसेच लोकांचे लक्ष अन्न वस्त्र निवारा औशधोपराच्या सोयी दळणवळण अशा प्राथमिक गरजांच्या लक्ष्यापासून दूर हटविण्यासाठी गैरलागू भलतेच प्रश्न उपस्थित करणारे राजकारणी संसदेत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे सत्तेचा विशिष्ठ वर्गासाठी होणारा गैरवापर ही देखील एक चिंतनीय बाब आहे. याबाबतची खरी माहिती लोकांपर्यंत फारशी पोहोचतच नाही. भावनेला आवाहन करणारे तत्कालीन मुद्दे निवडणूका जिंकून देणारे ठरतात. अशा मुद्यात लोकशाही तत्वाला बाधक अशा व्यक्तीमत्वाचाही कुणीतरी एका व्यक्तीमत्वाचे हात बळकट

करतांनाच जनतेला दुर्बल वा दुबळे करण्यास हातभार लावीत आहे.

आपल्या विधीमंडळाचे होणारे कामकाज हा लोकशाही व्यवस्थेचा एक महत्वाचा भाग आहे. कोणत्या प्रकारचे कायदे असावेत याचा विचार करून सभासदांनी समजून घेऊन नंतर संमत केले असे फार कमी वेळा घडते. शून्य तासात उपस्थित केले जाणारे प्रश्न अल्पमुदतीच्या सूचना यांद्वारे गंभीर घटना किंवा प्रश्न याकडे लक्ष वेधले जाऊन त्याच्या सोडवणूकीसाठी गांभीर्यपूर्वक प्रयत्न ही होतांना दिसून येत नाही.

विधीमंडळाचे कामकाजाचे दूरचित्रवाणीवरून प्रक्षेपण पाहतांना कित्येकवेळा दिसणारे दृश्य मन विशण्ण करणारे असते. केवळ राजकीय आवेश दाखविणारी बिनबुडाची भाषणे, व्यर्थ केला जाणारा आरडाओरडा, दुसऱ्यांच्या भाशणांत अडथळे, मूद्याम केला जाणारा गोंधळ क्वचित सभाग आत होणारी हाणामारी हे सर्व पाहून सांसदीय लोकशाही वरील सामान्य माणसाच्या विश्वास उणावत चाललेला आहे. तरी देखील एक विदारक सत्य हे आहे की विधीमंडळात गोंधळ घालणाऱ्या लोकांना मुद्देसुद भाशण करणाऱ्या अभ्यासू प्रतिनिधी पेक्षा अधिक प्रसिध्दी मिळते. विधीमंडळाच्या कामकाजापैकी असे वाया जाणारे तास हल्ली वाढत आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशाला हे परवडणारे नाहीच. त्याचबरोबर लोकशाहीलाही हे विघातक आहे.

कायदे तयार करणारी संसद खरोखरच सार्वभौम आहे काय हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. संसदेत येणारे संसद सदस्य कोणत्यातरी प्रश्नावर गंभीर असतात का? हा दुसरा पण महत्वाचा प्रश्न आहे. याउलट जनतेच्या समस्या काय आहे यांच्याशी त्यांचे काही घेणे देणे राहिलेले नाही. याउलट आपली स्वतःची तुंबडी भरणे आणि त्यांच्या सात पिढया बसून खातील अशी अमाप संपत्ती जमविणे एवढेच त्यांचे महत्वाचे कर्तव्य असते. २०१०च्या महाघोटाळया वर्षावर एक दृष्टीक्षेप टाकला तर या विधानाला पुष्टी मिळते. अगदी ताजे उदाहरण घ्यावयाचे झाल्यास कृपाशंकरसिंग यांच्या संपत्तीचे प्रकरण त्यातल्या त्यात ताजे आहे.

सांसदीय प्रणाली आणि प्रतिनिधीक लोकशाही यांच्या सहसंबंधाची स्थिती भारतात किती सुसंगत आहे हे तपासणे ही गरजेचे आहे. लोकशाहीचे तीन स्तंभातील कायदेमंडळ म्हणजेच संसद पण याच संसदेत अधिवेशन कार्यकाळात संसदपट म्हणुन कार्य करणारे वेगळे तर विरोधासाठी विरोध म्हणुन कार्य करणारे बॅक बेंचर्स वेगळे, तर डुलक्या घेणारे सदस्यही वेगळे तर संसदेत अनुपस्थित राहणारे असे काहीसे प्रकार लोकशाहीच्या लेबलवर खपवून घेतले जातात. याचाच अर्थ आपण काहीही म्हटले तरी त्यांचा काहीही परिणाम होणार नाही हे जाणून असल्यामुळे विरोधी पक्ष सभाग हात गदारोळ करणे कामकाज बंद पाडणे असे मार्ग अवलंबीत आहे. संसदेतील अनागोंदी अलिकडे इतकी वाढली आहे की त्याच्या उत्तरदायित्वाची जबाबदारी निभावणे शक्यच राहिलेले नाही. योग्यप्रकारे चर्चा केल्याशिवाय आणि कानठल्या बसवणाऱ्या गदारोळातच ठराव आणि अंदाजपत्रकही गोंधळातच मंजुर केले जातात.

केवळ विधेयके मंजूर वा संमत करणे एवढे एकच कार्य विधी कूनसते. तर सरकारी धोरणे आणि महत्वाच्या घटना वा घडामोडीवर चर्चा करणे हे देखील महत्वाचे असते. पण कधी कधी हे सर्व करण्यापेक्षा आणि निश्चीत केलेल्या कार्यक्रमपत्रिकेनुसार विशय चर्चेला घेतले जातात. त्यातूनही सभाग हाचे कामकाज दिवसातून दोनचार वेळा स्थगित केले जातात.

लोकप्रतिनिधींची विश्वासार्हता हे सुध्दा सांसदीय लोकशाहीचे एक मूल्य आहे. सांसदीय लोकशाही हा संयमाची आवश्यकता असलेला एक खेळ आहे. आज दुसऱ्या पक्षाला बहूमत मिळाले आणि त्यांचे सरकार आले तरी पाच वर्शानंतर आपले सरकार येईल तोपर्यंत आपण विरोधी पक्षात राहावे, लोकांचे प्रश्न मांडावेत, सरकारच्या चुका दाखवण्यात वा विरोधी पक्षाची जबाबदारी पार पाडावी ही मानसिकता राजकीय पक्षात हळूहळू कमी होत आहे.

सत्तेवर आलेले सरकार मध्येच उलथून कसे पाडता येईल. याचे प्रयत्न करणे अगदी पहिल्या दिवसापासून सुरू होते किंवा ज्यांची पाच वर्षे वाट पाहाण्याची तयारी नाही ते सत्तापक्षाशी यूती (घरोबा-आघाडी) करण्याचा प्रयत्न करतात. भारतात राजकीय पक्षाचे विभाजन होणे वा पक्षात फूट पडणे ही नित्याचेच/नेहमीचीच गोष्ट झाली आहे. अशा विभाजनाला तात्वीक मुलामा देण्यात आला तरी खरे कारणे अनेकदा सत्तेचा वाटा हेच आंतरिक कारण असते. याचे कारण राजकीय पक्ष हे सत्ता संपादण्याचे साधन आहे. एवढाच संकुचित दृष्टीकोन कार्यकर्ते बाळगतात हे ही आहे. विरोधी पक्षाविशयी आदर बाळगणे, सांसदीय कामकाज चालू असतांना व विरोधी पक्षाच्या सूचना गांभीर्याने घेणे व विरोधी पक्षाचेही सांसदीय विरोधाच्या मर्यादा पाळणे दुर्मिळ होत असेल तर सांसदी व लोकशाहीच्या भवितव्याला धोका पोहोचण्याचा संभव आहे.

भारतीय राज्यव्यवस्थेतील महत्वपुर्ण घटक-राजकीय पक्ष :-

भारतीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षाला ऐतिहासिक अधिश्ठान लाभलेले आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास स्वातंत्र्य चळवळीतून भारतातील कॉंग्रेसचा उदय झाला. मुळात राजकीय पक्ष ही संकल्पना भारतात पश्चिम राष्ट्राकडूनच आयात झालेली आहे. लोकशाही संकल्पने प्रमाणेच राजकीय पक्षांचीही मूळ घट्ट रूजलेली आहे.

धर्म वंश भाशा आदी प्रचंड विभिन्नतांनी नटलेल्या भारतात व्यक्तीव्यक्तीमध्ये आणि समुहांमध्ये कमालीची विषमता दिसून येते. त्यामुळे त्यातील प्रत्येक घटक जणू वेगवेगळ्या अवकाशात आणि काळात राहतो आहे. यातून निर्माण होणारे ताणतणाव राजकीय पक्षांमध्येही प्रतिबिंबित होत असल्याने त्यांना आघाडीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. विभिन्न आणि विभाजित समुदायामधील स्पर्धात्मक राजकरणाच्या दबावामुळे राजकीय पक्षांना एकात्म भूमिका घेणं कठीण बनले आहे. त्याचा परिणाम संसदेतील कार्यप्रणालीवर निश्चतच झाला आहे.

लोकांच्या राजकीय पक्षाकडून एकाच वेळी अनेक अपेक्षा आहेत. लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणे, लोकांच्या अनेक अडचणी समस्या आणि मागण्यांचे समाधान करणे अनेक अपेक्षांचे ओझे राजकीय पक्षामध्ये असल्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याची परिणती लोकांमध्ये पक्षाविषयी असंतुष्टता वाढलेली आणि विश्वासार्हता कमी झालेली दिसून येते. एकीकडे लोकशाही व्यवस्था प्रभावी ठरण्याकरता राजकीय पक्षाची आवश्यकता आहे. तर दुसऱ्या बाजुला राजकीय पक्ष ही व्यवस्था सक्षम बनवतील असा विश्वास लोकांना वाटत नाही. राजकीय पक्ष लोकांचा उथळ अनुनय करतात. तसेच दूरगामी परिणामांचा विचार कोणत्याही परिस्थितीत कोणत्याही मार्गाने निवडणूका जिंकणे हेच राजकीय पक्षाचे प्रमुख उद्दिष्ट बनतं. प्रत्येक पक्षाचा लोकाधार मर्यादित व समुहविशिष्ट बनल्याने निवडणूक पूर्व किंवा निवडणूक पश्चात आघाडया अपरिहार्य बनतात व आडयाचे राजकारण अपरिहार्य बनल्याने ते हाताळण्याचे कौशल्य त्याचप्रमाणे दिवसेंदिवस निवडणूका खर्चित बनत चालण्याने त्यासाठी पैसा उभारण्याची क्षमता या आधारावर पक्षनेत्यांना अधिकाधिक महत्व प्राप्त होत आहे.

बहुतेक पक्ष अनौपचारिक सर्वानूमताची पध्दत अवलंबत असल्याने पक्षाचे विचार व व्यवहार ठरवण्यामध्ये पक्षनेतृत्वाला अमाप महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते.

याशिवाय पक्षांतर्गत घराणेशाही हा ही अलिकडे चिंतनीय विषय ठरत आहे. भारतात एखाद्या विशिष्ट घराण्याचे प्रभुत्व असलेल्या पक्षांची संख्याही मोठी आहे. पक्षाच्या स्थापनेपासून दैनंदिन व्यवहारापर्यंत एका विशिष्ठ कुटुंबाचा वरचश्मा आढळतो. पक्षाच्या नेतृत्वाचा वारसाही याच कुटुंबातल्या एका पिढीकडुन दुसऱ्या पिढीकडे जात असल्याचे दिसुन येते. उदा. कॉंग्रेस पक्ष आणि नेहरू घराणे विशेशतः छोटया प्रादेशिक पक्षांमध्येही देखील घराणेशाहीचा वारसा चालवत असल्याचे दिसून येत आहे. उदा. महाराष्ट्रातील शिवसेना ठाकरे घराणे, राष्ट्रवादी - शरद पवार.

पक्षीय आर्थिक व्यवहारांमधील अपारदर्शिकता हा

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

एक अधिक जास्त मोठा दोष आहे. निवडणुका जिंकण्यासाठी भावनिक किंवा समुह विशिष्ठ आवाहन करण्यावर भर वाढत आहे माफिया राज गुंडाराज असे शब्दप्रयोग झाल्यामुळे गुन्हेगारी पार्श्वभुमी असलेल्या उमेदवारांच्या वाढत्या संख्येमुळे ही प्रवृत्ती अधिक सुस्पश्ट असल्याचे दिसुन येते. भारतीय राजकीय व्यवस्थेतील राजकीय पक्षाची ही दुर्दैवी शोकांतिका आहे.

सरकारी धोरणे व प्रशासकीय यंत्रणा :-

निवडणूकीच्यां कार्यकाळात देशासमोर असणाऱ्या राष्ट्रीय महत्वाच्या समस्यांवर विविध राजकीय पक्षाकडून वैचारिक मंथन होत असते. यावेळी संपूर्ण वातावरण राजकीयदृश्टया भारावलेले असल्यामुळे याच कार्यकाळात प्रत्येक राजकीय पक्ष आश्वासनांची खैरात करीत असतो किंबहुना शासनदरबारी प्रत्येक पक्ष सत्तेवर येताना जी आश्वासने देतो त्यातील सरकार दप्तरी धोरणे राबवितांना येणारे अडथळे म्हणजेच दिलेल्या आश्वासनांची पूर्ती होत नसल्याचा तो निर्देश असतो. उदा. तिजोरीचा खडखडाट.

प्रशासकीय यंत्रणेला भ्रष्टाचाराच्या किडीने पुरते पोखरल्याचे आजवर आपल्याला वेळोवेळी दिसून येत आहे. कधी कधी सरकार दप्तरी चांगल्या योजनांचे आराखडे तयार होतात. पण प्रत्यक्षात अंमल बजावणी होतांना मात्र त्या योजनांचे बारा वाजलेले असतात. ज्यांच्यासाठी त्या योजना असतात. त्या योजना प्रत्यक्षात त्यांच्यासाठी अंमलात आणल्या जात नाही. तर मधली (भ्रष्राचाराची) वाळवी त्याला पुरते पोखरून टाकते. त्याच प्रशासकीय यंत्रणेत जाब विचारणारा कणखर अळीमिळी गूपचिळीच्या धर्तीवर/(चोरचोर मौसेरे भाई) च्या धर्तीवर प्रशासकीय दिंडोरा शिमग्याच्या बोंबांसारखा तीन दिवस पिटला जातो. मग वरवर फारतर महिना दोन महिने सर्व सुरळीत कामकाज होतं व पुन्हा मात्र 'जैसे थे' परिस्थिती निर्माण होते.

या सर्व पार्श्वभूमीवर जेवढी प्रशासकीय यंत्रणा जबाबदार आहे तेवढीच जनता देखिल जबाबदार आहे.

निष्कर्ष व उपाय :-

१. भारतीय राजकीय व्यवस्थेत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्थेची संसद कार्यरत आहे. तेव्हा या पार्श्वभूमीवर नागरिकांच्या प्रक्रियेची अधिकाधिक संबंध कसा येईल हे पाहणे आवश्यक आहे.

२. जनतेनी विधिमंडळाच्या कामकाजाकडे गंभीरतेने पाहिले पाहिजे. तेथील निर्णयावर जनतेनी खुली साधक बाधक चर्चा केली पाहिजे

३. जनतेचा सक्रिय सहभाग राजकारणात वाढला पाहिजे याउलट राजकारणाप्रती उदासिनता कमी केली पाहिजे.

४. विशाल लोकशाही असणाऱ्या देशात खऱ्या अर्थाने लोकशाही करणाची प्रक्रिया अंमलात आणण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे द्विपक्षीय शासन पध्दतीचा स्वीकार केला तर भारतीय संसद भविश्यात एक आदर्श संसद म्हणून उदयास येईल.

संदर्भ सूची :-

- चपळगावकर नरेंद्र - राज्यघटनेचे अर्धशतक
- Shori Arun The Parliamentary System
- यादव योगेंद्र - लोकशाही जिंदाबाद
- लोकसत्ता - २६ सप्टेंबर 'भारतातील लोकशाहीकरण एक समस्या'
- लोकसत्ता - ०२ ऑगस्ट संसदीय बजबजपुरी
- लोकसत्ता - १२ ऑगस्ट २०११ 'दोन विधेयके'

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

नियोजन काळातील भारताचे जलधोरण

प्रा. डॉ. प्रकाश तितरे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती

प्रस्तावना :

जल नैसर्गिक संसाधन आहे आणि ते जीवन, जीविका, खाद्य सुरक्षा आणि निरंतर विकासाचा आधार आहे. जगातील १७ टक्के लोक भारतामध्ये राहतात, जगातील केवळ ४ टक्के जल संसाधान व जमिनीचे क्षेत्र फक्त २.६ टक्के वाटयाला आले आहे. या बरोबरच वेळ आणि प्रदेशांचा विचार केल्यास असमान वितरण आहे. त्यामुळे देशाच्या कोणत्या न कोणत्या हिस्यात पूर परिस्थिती किंवा कोरडा दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. भारतात लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे त्यामुळे आवश्यकता वाढत आहे. जल संसाधानाची उपलब्धता, भविष्यात उपयोग योग्य पाण्याची कमी यामुळे अनेक घटकांमध्ये जल विवाद वाढण्याची शक्यता आहे. लोकांमध्ये पाण्याची उपलब्धता कमी तसेच जीवन रक्षक आणि आर्थिक विकासात महत्व या बाबत जागरूकता कमी असल्यामुळे पाण्याचे व्यवस्थापन बरोबर होत नाही, त्यामुळे पाण्याचा अपव्यय होतो किंवा अयोग्य वापर होतो. या करीता राष्ट्रीय जल धोरण ठरवून अनमोल जल नैसर्गिक संसाधनाचा योग्य उपयोग करण्यात येतो. जला च्या संदर्भात आवश्यक धोरण, कायदा आणि विनियमन बनविण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने राज्य सरकार ला दिला आहे परंतु जल सबंधी सामान्य सिध्दांत व राष्ट्रीय पातळीवर धोरन ठरवून समन्वय साधण्याचे कार्य केंद्र सरकारलाच करावे लागते या संदर्भात भारतात राष्ट्रीय जल धोरण १९८७, २००२ व २०१२ मध्ये घोषीत करण्यात आले.

भारतात १८५८ मध्ये मोठा दुष्काळ पडला तेंव्हा सिंचन व त्या संबंधी धोरण ठरवावे या बाबत चर्चा सुरू झाली. त्या वेळी मोठया प्रमाणात कालवे तयार करण्याचे काम हातात घेण्यात आले तसेच विशाल निर्माण कार्यावर लक्ष ठेवण्याकरीता नहर महानिरिक्षकाची नियुक्ती केली गेली. भारत सरकारच्या १९१९ च्या अधिनियमानुसार जलसिंचाई एक प्रादेशिक विशय बनला आणि भारत सरकारची भूमिका फक्त सल्ला देणे, समन्वय साधणे आणि प्रादेशिक जलविवाद सोडविणे इतकाच मर्यादीत राहीला. 'इन्सचेप' समिती च्या शिफारसी नुसार १९२३ मध्ये लोक निर्माण विभाग सोबत उद्योग विभाग जोडले गेले आणि त्याला उद्योग आणि श्रम विभाग असे नाव देण्यात आले हा विभाग या सर्व कामाबरोबरच जलसिंचण व विद्युत संबंधी सुध्दा काम पाहात होते. सचिवालय पुनर्रगठीत समिती च्या शिफारशीनुसार निर्माण कार्य, खाण आणि विद्युत नावाने एक विभाग स्थापण करण्यात आला तो जलसिंचन आणि विद्युत विषयाची देखरेख करीत होता.

भारतात १९५१ मध्ये राष्ट्रीय संसाधन आणि वैज्ञानिक अनुसंधान या नावाने एक नवीन मंत्रालय बनवण्यात आले आणि या मंत्रालयाने निर्माण कार्य, खाण आणि विद्युत मंत्रालयाकडुन 'सिंचण आणि विद्युत' विषय देण्यात आले. जलसिंचण व त्या सोबत विद्युतची देखभाल करण्याकरीता आगस्ट १९५२ मध्ये जलसिंचण आणि विद्युत नावाने एक नवीन मंत्रालयाचे गठन करण्यात आले. अनपेक्षित पूर लक्षात घेवून तो रोखण्याकरीता पूर नियंत्रण कार्यक्रमाला प्राथमिकता देवून कार्यान्वित करण्याकरीता एक पूर नियंत्रण बोर्डाचे गठन करण्यात आले. देशामध्ये मोठया प्रमाणात भविष्यात जलसिंचण विकास कार्यक्रमाच्या प्रश्नावर विचार करण्याकरीता १९६९ मध्ये जलसिंचण आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९७४ मध्ये केंद्र प्रायोजित क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची (सीएडीसी) सुरूवात करण्यात आली. या कार्यक्रमालाच दहाव्या योजना काळात केंद्र प्रायोजित क्षेत्र विकास व जल प्रबधन कार्यक्रम

(सीएडीडब्ल्युएम) असे नवीन नाव देण्यात आले.

अर्जेन्टाइना मध्ये मार डेल प्लाटा येथे १९७७ मध्ये आयोजित संयुक्त राष्ट्र आयोजित संमेलन विश्व जल संसाधनाचे व्यवस्थापणामध्ये आंतरराश्ट्रीय सहयोग आणि समन्वय वाढविणे या बाबत पहिले पाउल होते. त्यानंतर १९८० व १९९० च्या दशकात आंतरराष्ट्रीय जल धोरण संगठनेची गरज आहे हे मान्य करण्यात आले. विश्व जल परिषदेची स्थापना करण्याकरीता अनेक बैठका घेण्यात आल्या. या परिषदेची सदस्यता जल सबंधी रूची असणाऱ्या कोणत्याही संघठना साठी खूली ठेवण्यात आली आहे. जल संबंधी जागरूकता निर्माण करणे आणि जीवनातील पाण्याचा विविध अंगाने प्रभावी संरक्षण, सुरक्षा, विकास, व्यवस्थापन तसेच प्रयोग करणे हे विश्व जल परिषदेचे मिशन आहे.

आंतरराज्यीय नदी जल विवाद अधिनियम, १९५६ मध्ये पारित करण्यात आला. या अधिनियमानुसार आंतरराज्यीय विवाद सोडविण्यात येते. सरकाररिया अयोगाच्या सिफारसी नुसार आंतरराज्यीय परिषद द्वारा केलेल्या सिफारिसी च्या आधारावर आंतरराज्यीय जल विवाद अधिनियम १९५६ मध्ये संशोधन करण्यात आले.

भारत सरकारने १९८३ मध्ये राष्ट्रीय जल संसाधन परिषदेची स्थापना करण्यात आली. या परिषदेचे अध्यक्ष प्रधानमंत्री होते. राश्ट्रीय जल धोरण तयार करणे व वेळोवेळी त्याची समीक्षा करणे. जल संसाधन संबंध प्रकल्प तसेच विकास योजना वर विचार व समिक्षा करणे, जल योजनांची शिफारीस करणे, तसेच पर्यावरण नियंत्रण व आर्थिक विकास करण्याकरीता जल योजनांना प्रोत्साहन देणे इत्यादी कार्य राश्ट्रीय जल संसाधन परिषदेची आहेत.

जल संसाधन मंत्रालय देशातील जल संसाधनाच्या विकास आणि विनियमनाकरीता धोरण आणि कार्यक्रम तयार करते. प्रादेशिक नियोजन, समन्वय, धोरणात्मक प्रकल्पांचे तांत्रीक परीक्षण व तांत्रीक आर्थिक मुल्यांकन, विशिष्ट प्रकल्पांकरीता केंद्रीय सहायता उपलब्ध करणे, विदेशी सहायता मिळविणे, आंतरराज्यीय जल विवादांचा निपटारा करण्यात सहायता करणे, लघुसिंचन,कमांड क्षेत्र विकास आणि भूजल संसाधनांचा विकास या संबंधी नियोजन, मार्गदर्शन व धोरण तयार करण्याचे कार्य जल संसाधन मंत्रालय करीत असते.

सिंचनाच्या योजनांचे वर्गीकरण सामान्यतः मोठया, मध्यम आणि छोटया योजना असे करण्यात येते. सुरवातीला भाडवलाचा आधार घेवून ५ कोटी रूपयांपेक्षा जास्त खर्च लागणारे मोठे प्रकल्प, २५ लाख रूपयांपेक्षा जास्त परंतु ५ कोटी रूपयांपेक्षा कमी खर्च लागणारे मध्यम प्रकल्प तर २५ लाख रूपयांपेक्षा कमी खर्च लागणारे छोटे प्रकल्प असे विभाजन केले जात होते. १९७८-७९ पासून मात्र नियोजन मंडळाने यात बदल केला असून ज्या प्रकल्पांचे सिंचन क्षेत्र ;ब्ब.ब्नसजनतंइसम ब्वउउंदक ।तमंद्ध १०,००० हेक्टर्सपेक्षा जास्त आहे त्या मोठे प्रकल्प, २००० ते १०,००० हेक्टर्सच्या दरम्यान सिंचन क्षेत्र असणारे मध्यम प्रकल्प आहेत, तर २००० हेक्टर्सपेक्षा कमी सिंचन क्षेत्र असणाऱ्या प्रकल्पांना छोटे किंवा लघु प्रकल्प म्हणतात.

भारतात सिंचनाचे महत्व :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात पाणी पुरवठयाच्या सोयीत वाढ झाली असली तरी अद्यापही बरीचशी शेती पर्जन्यावर अवलंबून आहे. या पर्जन्याचे मोसमाच्या दृश्टीने किंवा प्रदेशांच्या दृश्टीने असणारे वितरण सुध्दा असमान आहे. भारतात पावसाचे स्वरूप अनियमित आहे. त्यामुळे शेती उत्पादन अनिश्चित राहते. सिंचनाच्या व्यवस्थकमुळेच पावसाच्या अनियमिततेपासून मुक्ति मिळू शकते. सखोल लागवडीकरीता, उत्पादकता वाढविण्याकरीता, रोजगारात वाढ करण्याकरीता, शेती व्यवसायीक दृश्टीकोणातून करण्याकरीता, शेती उत्पादनातील जोखीम कमी करण्याकरीता, सरकारी उत्पन्नात वाढ करण्याकरीता, जलवाहतुकीच्या साधनांत वाढ करण्याकरीता तसेच दुश्काळाला नियंत्रीत करण्याकरीता भारतात सिंचनाचे महत्व अन्योन्य साधारण आहे. डॉ. गाडगीळ यांच्या अभ्यासात असे दिसून आले की सिंचनामुळे शेतकऱ्यांना

शेती, पशुपालन, अवजारे यामध्ये अधिक गुंतवण करणे शक्त होते. अनेक प्रगत देशांच्या शेतीची उत्पादकता हेच दर्शविते की सिंचनाच्या सोयी हे शेतीचे वरदान आहे.

नियोजनकाळात सिंचन व पूरनियंत्रणावर खर्च व सिंचनक्षमता :

केंद्र सरकारने विविध पंचवार्शिक योजना मध्ये सिंचन व पूरनियंत्रण कार्यक्रमावर मोठया प्रमाणात खर्च करून देशात सिंचन क्षमता वाढविण्याचे सतत प्रयत्न केले आहे.

योजना	खर्च (कोटी रूपये)	संचयी निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)
पहिली योजना	४५०	२६२
दुसरी योजना	५२०	२६०
तिसरी योजना	६६५	३३६
चौथी योजना	१३५४	४४२
पाचवी योजना	३८७६	५२०
सहावी योजना	१०६२६	६५२
सातवी योजना	१६५६०	७६५
आठवी योजना	३२५२५	८६३
नववी योजना	५५४२०	६३६
दहावी योजना	१०३३१५	१०२७
अकरावी योजना	२३४७५६	उन

आधार : आर्थिक समीक्षा २०११-१२, सांख्यिकीय परिशिष्ट

वरील तालीके वरून असे लक्षात येते की विविध पंचवार्शिक योजना मध्ये सिंचन व पूरनियंत्रणावर होणाऱ्या खर्चात व निर्मित सिंचनक्षमतेत सतत वाढ होत गेली आहे. सर्व योजनांमध्ये हा खर्च एकूण खर्चाशी असणारे प्रमाण ८ ते १० प्रतिशत या दरम्यान आढळते.

जल संसाधनांच्या विकासाकरीता केंद्र सरकारचे प्रयत्न :

भारत सरकार ने सरकारी खर्च करून सिंचन क्षमतेत वाढ करीत आहे. तसेच शेतकऱ्यांना सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात मदत करीत आहे.

१. केंद्रीय भूमिगत जल बोर्ड : भूमिगत जल संबंधी ही सर्वोच्च संस्था आहे. हया बोर्डाची स्थापना १९५२ मध्ये केली गेली. भूमिगत जल संबंधी सर्वेक्षण करणे, जल संभावना शोधून काढणे त्यांचे मूल्यांकण करणे, भूमिगत जलाची गुणवत्ता ठरविणे व त्याबाबत मानीटरिंग करणे इत्यादी कार्य करीत आहे. भारतात भूमिगत जल संबंधी विकास करण्याकरीता धोरण, रणनिती आणि कार्यक्रम केंद्रीय भूजल बोर्ड बनवीत.
२. राष्ट्रीय जल विकास एजेन्सी : या एजेन्सीची स्थापना जुलै १९८२ मध्ये करण्यात आली. नदी पासून मिळणाऱ्या पाण्याचा सदुपयोगाची संभावणांचा शोध घेवून पाणी आधिक्य असलेल्या क्षेत्राकडून कमी असलेल्या क्षेत्राकडे पोहचविणे हा या एजेन्सीचे कार्य आहे.
३. केंद्रीय जल आयोग : जल संसाधनांच्या विकासाकरीता १९९५ मध्ये एक सर्वोच्च तकनीकी संस्थेची स्थापना करण्यात आली. हा आयोग जल संसाधनांचा उपयोग, संरक्षण आणि नियंत्रणाच्या उद्देशाने योजना बनविणे व समन्वय साधून विकास करणे. पूर नियंत्रण आणि बहुउद्देशीय नदी घाटी प्रकल्पांचे आयोजन, अनुसंधान, प्रबंधन आणि मुल्यांकन या संबंधी आयोग महत्वपूर्ण कार्य करीत आहे.
४. त्वरीत सिंचन लाभ कार्यक्रम : केंद्र सरकारने अपूर्ण सिंचान योजना पूर्ण करण्याकरीता सहायता हेतू १९९६-९७ मध्ये त्वरित सिंचन लाभ कार्यक्रम सूरू केला आहे. ३१ मार्च २०११ पर्यत २९० प्रकल्प या कार्यक्रमा अंतर्गत विचारात घेतले असून १३४ पूर्ण केलेले आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत राज्य सरकारांना केंद्रीय ऋण सहायता (सीएलए) वित्त मंत्रालय द्वारा

निर्धारीत व्याज दराने ऋण देण्यात येते. २० समान हप्त्यात राज्यसरकारला व्याजासहीत ऋण परत करावे लागते.

५. जल विज्ञान परियोजना : जागतिक बँकेच्या मदतीने भारत सरकार सोबत ऋण करार अंतर्गत एस.डी. आर. ७५.१ मिलियन ची जल विज्ञान परियोजना (चरण एक) लागू केली गेली. तसेच द्विपक्षीय करारानुसार तांत्रीक सहायता करीता नेदरलैन्ड सरकार कडून १४.६४ मिलियन यूरो चे अनुदान सहायता मिळविली. भूजल आणि भूगर्भ जल विभागाद्वारे १३ राज्यांत लागू करण्यात आली. जल विज्ञान परियोजना (चरण दोन) चा एकूण परियोजना लाभ १३५.०१ मिलीयन अमेरीकन डालर अंदाज आहे. चरण दोन एप्रिल २००६ पासून सुरू करण्यात आला आहे.

६. अनुसंधान आणि विकास कार्यक्रम : जल संसाधना संदर्भात अनुसंधान आणि विकास कार्यक्रम भारतात जल संसाधन मंत्रालया अंतर्गत राबविण्यात येत आहे. विद्यापीठ, आईआईटी मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळा, केंद्रीय व राज्य सरकारचे जल सिंचन विभाग व गैर सरकारी संघटन यांना अनुदानाच्या रूपाने जल संसाधन इंजीनियरी मध्ये अनुसंधान कार्याला चालणा देण्याकरीता या कार्यक्रमा अंतर्गत सहायत देण्यात येते.

७. जल गुणवत्ता मुल्यांकण प्राधिकरण : राश्ट्रीय जल संसाधना च्या प्रदुशणा संबंधी समस्या लक्षात घेवून मे २००१ मध्ये जल गुणवत्त मुल्यांकण प्राधिकरण स्थापण करण्यात आले. केंद्र आणि राज्य संस्था मध्ये समन्वय साधने तसेच जल संसाधनांची गुणवत्ता सुधारण्याकरीता या प्राधिकरणाची स्थापना केलेली आहे.

८. जल क्षेत्राची दुरूस्ती, नवीकरण आणि पुर्नस्थापन : भारत सरकार ने २००५ मध्ये केंद्र व राज्य यांच्या ३:१ अनुपात मध्ये ३०० करोड रूपयाच्या प्रायोगीक योजनेला स्विकृती दिली. ही योजना देशातील २६ जिल्हयामध्ये लागू केली. या नंतर या योजनेचा विस्तार देशभर करण्यात आला आहे. या योजनेचा उद्देश कमी झालेली जल साठवण क्षमता शोधणे व त्यात वाढ करणे हा आहे.

९. बाढ आणि केंद्र प्रायोजित योजना : राष्ट्रीय बाढ आयोग द्वारा १९८० च्या रिपोर्ट नुसार देशातील एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३२६ मिलियन हेक्टर असून त्या मधिल ४० मिलियन हेक्टर पूर सदृश्य आहे. नहर निर्मीती, तटबंदी, शहर रक्षण कार्य व धरणाची उंची वाढवीणे इ. पूर नियंत्रणाकरीता केले जाते. केंद्र सरकार पूर नियंत्रणाकरीता राज्यांना सहायता करीत आहे.

१०. भूमि जल संवर्धन पुरस्कार आणि राश्ट्रीय जल पुरस्कार : जल संसाधन मंत्रालयाने २००७ मध्ये १८ भूमि जल संवर्धन पुरस्कार सुरू केले होते. त्यात राष्ट्रीय जल पुरस्कार चा समावेश आहे. या पुरस्कारामागचा उद्देश गैर सरकारी संधठण, ग्राम पंचायते च्या माध्यमाने पावसाचे पाणी साठवून भूमि जल संवर्धन करण्याकरीता नवनवीन उपाय अमलात आणण्याकरीता प्रेरीत करणे हा होता.

११. आंतरराष्ट्रीय सहयोग :जल संसाधन विकासाकरीता भारत सरकार व नेपाल सरकार विविध स्तरावर प्रयत्न करीत आहे. महाकाली नदीवर (भारतात शारदा नदी) वर पंचेश्वर बहुउद्देशीय प्रकल्प बाबत कार्य सुरू आहे. या प्रकल्पामुळे पूर नियंत्रण, विद्युत व सिंचनाचे लाभ वाढतील. तसेच सप्त कोसी उच्च बांध बहुउद्देशीय प्रकल्प आणि सुन कोसी भंडारण सह अपवर्तन योजना या बाबत सुध्दा नेपाल सरकार सोबत करार झालेला आहे. या बरोबरच भारत-भूटान सहयोग, भारत-बांगलादेश सहयोग, भारत-चीन सहयोग, भारत-पाकिस्तान सहयोगाच्या माध्यमाने जल परियोजना तयार करण्यात आलेल्या आहेत व अनेक धोरणात्मक चर्चा सुरू आहे.

१२. भारतातील नद्या जोडणी प्रकल्प : राश्ट्रीय नदीजोड प्रकल्प हा अनेक समस्यांनी भरलेला, अतिखर्चिक आणि आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, पर्यावरण आशा अनेक क्षेत्राशी संबंधीत असा एक महाप्रकल्प आहे. लोकांच्या मनात मोठया अपेक्षा असल्या तरी हा प्रकल्प पूर्ण झाला तर चमत्कारच ठरेल. हा प्रकल्प महत्वाच्या नद्या व उपनद्या यावर करण्यात येणार असून सिंचन, विजनिर्मिती, पूरनियंत्रण व पीण्याचे पाणी यासर्व सदंर्भात मदत होणार आहे. या प्रकल्पाला अनेक स्तरातून विरोधही आहे. कारण या प्रकल्पाचा खर्च प्रचंड आहे, अनेक वर्ष लागणार आहे त्यामुळे प्रकल्पाचा खर्च अनेक पटीने वाढणार आहे, सुपीक जमीन पाण्याखाली जाण्याची भीती आहे, विस्थापितांचा प्रश्न आहे, पाण्याचा अपव्यय होण्याची शक्यता आहे तसेच राज्याराज्यात जल विवाद होण्याची मोठी शक्यता आहे.

१३. बहुउद्देशीय नदी घाटी प्रकल्प : भारतात नदयांची भरमार आहे. असे म्हटले जाते की जगातील सर्व नदयांमध्ये जवढे जल उपलव्ध आहे त्याच्या १० टक्के भारतात उपलब्ध आहे. परंतु नदयामधील अधिकतर जल समुद्रात वाहून जाते. नदयामधील जल नियंत्रीत करून त्याचे अनेक प्रकारे उपयोग करण्याकरीता भारताने अमेरिकाचे अनुकरण करत बहुउद्देशीय नदी घाटी योजना बनविलेल्या आहे या योजनामुळे सिंचनक्षेत्रत वाढ होते, पूरनियंत्रण व भूमि संरक्षणास मदत होते, जल विद्युत शक्तिंचा विकास होतो, मत्स्यपालन करता येते, जल वाहतुकीस मदत, पर्यटनाला प्रोत्साहन मिळते, शहरी क्षेत्राकरीता स्वच्छ जल पुरविता येते, रोजगार वाढ करता येतो असे अनेक फायदे या योजनांचे आहे.

भारतातील प्रमुख नदी घाटी योजना :

भाकारा नांगल प्रकल्प (पंजाब, हरीयाणा आणि राजस्थान), दामोधर घाटी योजना (पश्चिम बंगाल आणि बिहार), हीराकुंड योजना (ओरीसा), कोसी योजना (बिहार), रिहंद बांध किंवा गोविंद वल्लभ सागर योजना (उत्तर प्रदेश), नागार्जुन सागर योजना (आंध्र प्रदेश), राजस्थान नहर योजना (राजस्थान), चम्बल प्रकल्प (मध्य प्रदेश), गंडक प्रकल्प (उत्तर प्रदेश आणि बिहार), तुंगभद्रा प्रकल्प (आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटक), काकरापार प्रकल्प (गुजरात), फरक्का प्रकल्प (पश्चिम बंगाल), ताबा प्रकल्प (मध्य प्रदेश), कृष्णा प्रकल्प (महाराश्ट्र), रामगंगा प्रकल्प (उत्तरांचल)

वरील नदी घाटी प्रकल्पा बरोबरच अनेक प्रकल्पावर काम चालू आहे. त्यामध्ये व्यास प्रकल्प (पंजाब, हरीयाणा आणि राजस्थान), मयूराक्षी (पश्चिम बंगाल), माही (गुजरात), भीमा (महाराष्ट्र), घट प्रभा (कर्नाटक), तवा (मध्य प्रदेश), किसायू बांध प्रकल्प (उत्तरप्रदेश, हरीयाणा, हिमाचल प्रदेश), भद्रा (कर्नाटक), अपर कृष्णा (कर्नाटक) व मल प्रभा (कर्नाटक) इत्यादी.

अशा अनेक बहुउद्देशीय नदी घाटी योजना किंवा प्रकल्प भारतात आहेत किंवा पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहेत. अशा बहुउद्देशीय नदी घाटी योजनांची प्रमुख समस्या ही आहे की, या तयारकरण्या करीता मोठी गुंतवणूक करावी लागते व वेळ अधिक लागतो त्यामुळे नियोजित गुंतवणूकीत त्या पूर्ण होत नाहीत परिणामता सरकारवरील भार वाढतो.

भारतातील सिंचना संबंधी समस्या

१. संचनावरील खर्च आणि त्यापासून लाभ : प्रकल्प स्थापनेकरीता वित्तीय उत्पादन क्षमतेचा विचार करावा लागतो. सिंचनावर प्रचंड खर्च केला जातो परंतु त्यापासून मिळणारा लाभा मात्र अपेक्षीत मिळत नाही. अनेक राज्यामध्ये प्रकल्पामधील चालू खर्च भरून काढणेसुध्दा शक्य होत नाही, असे अनेक प्रकल्प असेही आहेत की त्या प्रकल्पांवर तोटा सुध्दा सहन करावा लागतो असा अंदाज आहे.

२. सिंचन क्षमतेचा अपुरा वापर : पंचवार्षीक योजनांच्या आकडेवारून असे लक्षात येते की, एकूण सिंचन क्षमतेपेक्षा

वापर कमी होत असलेले दिसून येते. जसे दहाव्या योजनेत एकूण सिंचन क्षमता १०२.७७ दशलक्ष हेक्टर असून एकूण वापरलेली क्षमता ८७.२३ दशलक्ष हेक्टर एवढी आहे. त्यामुळे जल संसाधनांचा अपव्यय होतो.

३. सिंचन सुविधाचे असमान वितरण : भारतात विविध राज्यात सिंचन सुविधाचे असमान वितरण आहे. पंजाब, हरीयाणा, उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश व तामिळनाडु मध्ये सिंचनाची व्यवस्था चांगली आहे तर इतर राज्यात अजूनही पाहिजे त्या प्रमाणात सिंचन सुविधान नाही.

४. वित्तीय समस्या : सिंचनाचे मोठे प्रकल्प नियोजित वेळात पूर्ण होत नाही. मोठया प्रकल्पांकरीता लागत व्यय भाववाढीमुळे वाढत जातो. त्यामुळे अनेक योजना पूर्ण होण्यात वित्तीय व इतर अनेक अडचणी निर्माण होतात.

५. जल अपव्यय : नहराच्या द्वारे होणाऱ्या सिंचन व्यवस्थेत शेतकरी पाणी काटकसरीने वापर नाही. त्यामुळे सिंचित भूमि मध्ये क्षार आणि लवण च्या मात्रा वाढतात व उत्पादनात घट होते.

६. सिंचनाचे उच्च दर : अनेक राज्यात सिंचनाचे दर मोठया प्रमाणात वाढविण्यात आले आहे. त्याचा भार गरीब शेतकरी उचलू शकत नाही.

७. भूमिगत जल साधनांचा कमी वापर : भूमिगत जल साधनांचा वापर विहीरी व टयुबवेल च्या सहाय्याने केला जातो. भूमिगत जल साधनांचा वापर पाहिजे त्या प्रमाणात होत नाही कारण शेतकऱ्याकडे भांडवला गुंतवण्याकरीता नाही.

८. प्रशिक्षणाचा अभाव : शेतकऱ्यांना सिंचना बाबत तांत्रीक ज्ञान नसल्यामुळे व प्रशिक्षण नसल्यामुळे सिंचन सुविधाचा उपयोग योग्य पध्दतीने होत नाही. परिणामता पाण्याचा अपव्यय होतो.

९. पिकउत्पादन पध्दतीत बदल : शेतीत कायमस्वरूपी पाणीपुरवठा होत असेल तर शेतकरी पारंपरिक पिकांपेक्षा अपारंपरिक जास्त उत्पादन देणारी पिके घेतात. अन्नधान्याच्या उत्पादना ऐवजी रोख पिके घेतात. सातत्याने असे होत असल्यास अन्नधान्याची टंचाई निर्माण होईल.

१०. रोगांचा प्रादुर्भाव : सततच्या सिंचनामुळे जमीन पाण्याखाली राहिल्यास मानवी जीवनास अहितकारी असलेल्या वनस्पतींची उगवण होते आणि त्याद्वारे निर्माण होणाऱ्या किटकांमुळे वेगवेगळे रोग पसरतात. त्या भागात रोगांचा प्रादुर्भाव वाढतो.

११. क्षारयुक्त जमिनीची निर्मिती : सिंचनामुळे वर्शात अनेक पिक काढता येतात. जमिन नेहमीच पाण्याखाली राहते. त्यामुळे सुपीकता कमी होवून जमिन क्षारयुक्त किंवा खाऱ्या जमिनीची निर्मिती होते.

सिफारशी :-

१. भारतात अनेक क्षेत्रात पाणी पुरवठा कमी होतो. लोकसंख्या वाढ, शहरीकरण आणि जीवन शैलीत बदल या कारणामुळे पाण्याच्या मागणीमध्ये सतत वाढ होत आहे. त्यामुळे जल सुरक्षा संदर्भात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्या दुर करण्याकरीता राष्ट्रीय धोरण महत्वाचे ठरले आहे. नियोजन काळात केंद्र व राज्य सरकारांनी वित्तीय गुंतवणूक करून व अनेक उपाय योजना राबवून या संदर्भात भरीव कार्य केले आहे. तरी पण अजूनही बरेच कार्य बाकी आहे.

२. जल एक दुर्लभ संसाधन आहे व विविध उपयोगात पाण्याचा वापर योग्य प्रमाणात व योग्य प्रकारे व्हावा या संदर्भात जागरूकता निर्माण करायला पाहिजे.

३. सिंचनावर होणारा खर्च आणि त्यापासून होणारा लाभा या मध्ये अंतर आहे. प्रकल्प स्थापनेकरीता वित्तीय उत्पादन क्षमतेचा विचार करावा.

४. मोठया खर्चाने व प्रयत्नाने सिंचन क्षमता निर्माण केली जाते त्या क्षमतेचा पूर्ण वापर करण्यातकरीता सरकारी पातळीवर प्रयत्न करावयास पाहिजे.

५. भारतात विविध राज्यात सिंचन सुविधाचे असमान वितरण झाले आहे. प्रादेशिक समानतेच्या दृष्टीने प्रयत्न केंद्र सरकारने करावयास हवे.

६. प्रकल्प नियोजित वेळात पूर्ण होत नाही. त्यामुळे वित्तीय समस्या निर्माण होते. नियोजित वेळातच प्रकल्प पूर्ण

व्हावा या करीता धोरणात्मक प्रयत्नांची गरज आहे.

७. जल वापराबाबत शेतकऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण देण्याची गरज आहे. तसेच सिंचनाच्या वापराबाबत संशोधनाची गरज आहे.

८. मोठया प्रकल्पाकरीता वित्तीय भांडवल व वेळ मोठया प्रमाणात लागतो. त्यामुळे लघु किंवा मध्यम जलसिंचन व्यवस्थेला प्राधान्य देण्याची आवश्यकता आहे.

९. राष्ट्रीय नदीजोड प्रकल्प हा अनेक समस्यां निर्माण करणारा व अतिखर्चिक आहे. त्यामुळे त्याबाबत पुर्णविचार हाणे आवश्यक आहे.

१०. आंतरराष्ट्रीय नदयांच्या संदर्भात राष्ट्रीय हित लक्षात घेवून द्विपक्षीय विचार विमर्श करून आंतरराष्ट्रीय सहयोग मिळविण्याकरीता केंद्र सरकारने प्रयत्न करायला पाहिजे.

संदर्भसूची :

१. मिश्रा जयप्रकाश, कृशि अर्थशास्त्र, साहित्य भावन पब्लिकेशन्स, आगरा, पृ. १४४
२. कायंदे गंगाधर वि., कृशी अर्थशास्त्र, चैतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक - १३ पृ. ५.६, ५.१७
३. वार्शिक संदर्भग्रथ, भारत २०११
४. आर्थिक समीक्षा २०११-१२, सांख्यिकीय परिशिश्ट
५. National Water Policy-Government of India, Ministry of Water Resources-1987, 2002 & 2012
६. India Infrastructure Report 2011, Water: Policy and Performance for Sustainable Development, Infrastructure Development Finance Company, Oxford University press
७. http://wrmin.nic.in/

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

किशोरावस्थेतील मुलामुलींना येणाऱ्या तणावाचा त्यांच्या वर्तनामध्ये होणारा परिणाम - एक अध्ययन

सुजाता साखरे
असिसटंट प्रोफेसर
दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय,
जरीपटका, नागपुर.

प्रस्तावना :

मनुष्याच्या जन्माला आल्यावर सुख आणि दु:ख दोन्ही भावना हया येणारच. सुखात आनंदाचा अनुभव घेतला जातो आणि दु:खाच्या वेळी मात्र तणावाची अवस्था येते. पण जीवनातल्या प्रत्येक छोटया - मोठया प्रसंगात आनंद शोधला तर तणाव येणार नाही. पण किशोरांना हे समजणे मोठे कठीण कार्य असते. यावेळी योग्य मार्गदर्शनाची गरज असते. जेव्हा किशोरांचा विचार केला जातो तेव्हा ते ना मोठे असतात ना छोटे या वयात तणाव म्हणजे वादळाचे रूप असते. मानसशास्त्रीय दृष्टया किशोरावस्थेचा काळ म्हणजे तणावपूर्ण काळ होय. किशोरावस्था ही संक्रमणाची अवस्था मानली जाते. या अवस्थेत प्रत्येक किशोर किशोरी स्वत:ला विशष महत्व देत असते. स्व पणाची जाणीव ठेवून पुढचे कार्य करतो आणि जर का त्यांच्या 'स्व' ला ठेचे लागली किंवा कमीपणा आला तर त्यांना तणाव येतो.

१३ ते १८ वयोगटातील मुलामुलींच्या शारिरीक बदलामुळे देखील मनात न्यूनगंड निर्माण झालेला दिसून येते. हा कालावधी अत्यंत महत्वपूर्ण असतो. कारण या काळात शारिरीक बदलांसोबतच मानसिक परिवर्तन सुध्दा दिसून येते. शिवाय शैक्षणिक दृष्टीकोनातून सुध्दा हा काळ अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

तणाव म्हणजे काय ?

लॅझरस आणि फोकमन यांनी 'तणाव' यात तीन घटकांचा समावेश केला आहे.

१. तणाव निर्माण करणारे घटक
२. ताण - तणाव
३. तणावाचे परिणाम

"ज्या एका मानसिक अवस्थेमुळे शरीर स्वास्थ्य प्रभावित होते ते म्हणजे तणाव होय. 'तणाव मानसिक प्रक्रियेशी निगडीत आहे. शुध्द मनाला कलुशित करण्याचे काम तणाव करतो. हा तणाव किशोरावस्थेत कसा येतो, त्याचा परिणाम मुलांमुलीवर कसा येतो, तणावात ही मुले काय करतात ?ही जिज्ञासा मनाला आली आणि हा विशय संशोधनासाठी योग्य आहे असे समजले.

संसोधनाची आवश्यकता :

बरेचदा मोठी माणसे लहानांच्या भावनांचा विचारच करीत नाही. त्यांनाही ताण,? जतमे येऊ शकतो हे न जानताच त्यांच्याशी व्यवहार केला जातो. किशोरांच्या मनातले विचार जाणून, त्यांचे मत घेणे हे सुध्दा गरजेचे आहे आणि जेव्हा कुटुंबात त्यांना वाव मिळत नसेल, विचार मांडण्याची मुभा नसेल तर अशा कुटुंबातील मुले बरेचदा तणावामध्ये दिसून येतात, किशोरांचा तणाव जाणुन घेण्यासाठी मी हा विषय निवडला.

उद्देश्य :

१. किशोरावस्थेतील मुलांमुलीच्या तणावाचा अभ्यास करणे.
२. किशोरावस्थेतील मुलांमुलीच्या तणावाची कारणे अभ्यासणे
३. तणावामुळे होणाऱ्या भावनिक विचारांचा अभ्यास

करणे.

४. किशोराच्या शारिरिक बदलांमुळे होणाऱ्या तणावांचा अभ्यास करणे.

५. तणावाचे समायोजन करणे.

गृहीतके

१. किशोरावस्थेतील मुलांमुलीमध्ये तणाव असतो.

२. किशोरावस्थेतील मुलांमुलीमध्ये तणावाची अनेक कारणे आहेत.

३. किशोरावस्थेतील मुलांमुलींच्या भावनांचा विचार केला जात नाही.

४. शारीरिक बदलांमुळे तणाव येत असतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत अध्ययनाकरिता उत्तर नागपुरातील प्रसिध्द अशा नागसेन विद्यालयातील १३ ते १८ वर्श क्योगटातील २५ मुले आणि २५ मुलींची निवड करण्यात आली. एकुण ५० विद्यार्थी घेण्यात आले. यांच्याशी प्रश्नावली भरवुन घेण्यात आली तसेच मुलाखती द्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले.

तथ्य संकलनाचे विश्लेषण :

जेव्हा किशोर मुलामुलींना येणाऱ्या तणावाचा प्रश्नावली आणि मुलाखतीद्वारे अभ्यास केला गेला तेव्हा खालील तथ्य निदर्शनास आले. किशोरवयीन ६८ टक्के विद्यार्थ्यांना आई-वडील रागवल्यावर तणाव येतो तर ३२ टक्के विद्यार्थ्यांना आई - वडिलांच्या रागावण्याचा परिणाम होत नाही. शाळेचा गृहपाठ झालेला नसेल तर ८२ टक्के विद्यार्थ्यांना ताण येतो तसेच १८ टक्के विद्यार्थ्यांना गृहपाठाचा तणाव येत नाही. विद्यार्थ्यांच्या मनासारखे जेव्हा होत नाही तेव्हा ताण येतो असे म्हणणारे ७६ टक्के विद्यार्थी आहेत. तर २४ टक्के विद्यार्थ्यावर गृहपाठाचा तणाव होत नाही.

ज्यावेळी खुप तणावामध्ये विद्यार्थी असतात तेव्हा मनशांतीसाठी गाणी एकणारी ३८ टक्के विद्यार्थी आहेत तर ६२ टक्के विद्यार्थी गाणी एकुण ही तणाव कमी होत नाही. तणाव कमी करण्यासाठी बाहेर फिरायला जाणे, ६० टक्के विद्यार्थ्यांना आवडते तर ४० टक्के विद्यार्थीना स्वतःला एकांतात राहायला आवडते. तणावाच्या वेळी मित्र-मैत्रिणींसोबत राहायला ६६टक्के विद्यार्थ्यांना आवडते तर ३४ टक्के विद्यार्थ्यांना आवडत नाही असे आढळून आले.

परिक्षेच्या वेळी जास्त ताण येतो असे म्हणणारे ८८ टक्के विद्यार्थी आढळून आले. निकालाच्या वेळी जास्त ताण येतो असे ६१ टक्के विद्यार्थी आढळून आले. शारीरिक बदलांमुळे तणाव येतो असे ६७ टक्के विद्यार्थी आढळले. तर ३३ टक्के विद्यार्थ्यांना शारिरीक बदलामुळे तणाव येत नसल्याचे आढळून आले. तणावामध्ये असतांना ८५ टक्के विद्यार्थ्यांचे वर्तन बदलते असे आढळून आले तर १५ टक्के विद्यार्थ्यांचे वर्तनामध्ये बदल होत नाही असे आढळून आले.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये खालील निष्कर्ष आढळून आले.

१. किशोरवयीन विद्यार्थ्यांना आई-वडिल रागवल्यानंतर तणाव येतो. गृहपाठ झालेला नसल्यास तणाव येतो, असे आढळून आले.

२. किशोरवयीन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मनाप्रमाणे काही गोष्टी होत नाही तेव्हा तणाव येतो, असे आढळून आले.

३. पालक विद्यार्थ्यांच्या भावनांचा विचार करीत नाही, तेव्हा त्यांना तणाव येतो, असे आढळून आले.

४. परीक्षेच्या वेळी आणि निकालाच्या वेळी विद्यार्थ्यांना तणाव येतो असे, आढळून आले.

शिफारशी :

१. किशोरवस्था संक्रमणाची अवस्था आहे या काळात पालक आणि शिक्षकांनी त्यांना जपणे गरजेचे आहे. त्यामुळे तणाव कमी होण्यास मदत मिळेल.

२. मुलांमुलींसोबत आई-वडीलांचे मैत्रीचे संबंध असावे, त्याने ताण कमी होवू शकतो.
३. तणावामध्ये असतांना योग्य मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते.

संदर्भग्रंथ

१. वैकासिक मानसशास्त्र - प्रा. हिरवे, प्रा. तडसरे
२. सकाळी वृत्तपत्र - २ मार्च, २०१२
३. उपयोगिता मानसशास्त्र - पंडित कुलकर्णी, गोरे
४. Psychology S.K. Mangal
५. मानसशास्त्र वर्तन आणि समायोजन - पंडित, कुलकर्णी, गोरे

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

कन्या भ्रूणहत्या और भारत में लैंगिक असमानता
(Female Foeticide and Gender Inequality in India)

डॉ. (सौ) स्मिता दि. जोशी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
प्राचार्य अरूणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर.

प्रस्तावना :-

संपूर्ण भारतीय समाज मे लगभग आधी आबादी स्त्रियों की है। किन्तु स्त्रियो के पास वास्तविक सम्मान नही है। इस समय नारी संक्रमण काल से गुजर रही है। उसका एक पैर घर से बाहर निकला हुआ है। लेकीन दुसरा अभी भी रसोई की चौखट के अंदर है। शिक्षा ने उसके क्षितिज को विस्तार दिया, पर घर परिवार की लक्ष्मणरेखा उसे अब भी पिता की दृष्टी मे दान और पति की दृष्टी मे वह भोग की वस्तू है। आदि काल से लेकर आज तक पुरूष ने स्त्री पर दायित्व ही लादा है।

इसमे कोई संदेह नही है की स्वतंत्रता के बाद नारी की स्थिती मे सकारात्मक परिवर्तन आए है। तथा उसकी स्वतंत्रता और अधिकारो के लिए जहाँ सविधान मे व्यवस्था हो गई है वहा समय समय पर नियम और कानून भी बनाये गये है। लेकीन यह भी सच है कि ये नियम और कानून मुख्यतः महानगरो की तथा उच्च वर्ग की महिलाओं तक ही सिमित है। ज्यादा तर महिलाओ की संख्या आज भी व्दितीय श्रेणी की है। जो पढी लिखि और नोकरी पेशा महिलाँए है उनका दोहरा शोषण होता है। उन पर घर की जिम्मेदारी के साथ ऑफिस की भी जिम्मेदारी होती है। ईश्वर ने नारी की शारीरीक रचना ही इस प्रकार की है कि, संसार के भविष्य की वह स्वयं निर्मात्री हो गई। कई युगपुरूष हुए जो नारी के किसी न किसी रूप से चाहे वह मॉं, बहन, पत्नी, भाभी रही हो प्रभावित होकर महान बने। अतः कहा जा सकता है कि युग चाहे जो भी रहा हो संसार की तरक्की नारी के विकास पर ही आधारित है। मनुस्मृतिमे लिखा है "यत्र नारियस्तु पुजन्ते, रमन्ते तत्र देवता" अर्थात जहाँ नारियों की पुजा होती है वहाँ देवता निवास करते है।

नारी समय और विचारधाराओं के परिवर्तन से ज्ञान और अज्ञान कारणों से घर की उँची-उँची चार दिवारों में बन्द होकर अज्ञान के अंधकार मे डुबकियाँ लगाने लगी। बालविवाह, पर्दाप्रथा, विधवाओं की हिनदिन दशा, सतीप्रथा, कन्यापक्ष को नीचा समझना, नारी की उच्चशिक्षा का बहिष्कार, उत्तराधिकार से वंचित होना और आर्थिक परतंत्रता जैसी सामाजिक कुरितियों ने पराधिन भारत को इतना निम्न बनाया जाता रहा है, कि वह नारी की पीडा को समझ न सका और आज भी स्वतंत्रता के बाद बारबार सचेत कि जाने पर भी भारत मे पूर्ण रूप से नारी जागृति नही हो पाई है।

भारतीय नारी का विकास काफी धीमा है। आधुनिक भारत मे नारियों की शिक्षा का पर्याप्त विकास हो गया है, किन्तु इस पुरूषप्रधान समाज में आज भी नारी को बराबरी का दर्जा देने मे कतराती है। समाज की रूढीवादी, परम्परावादी एवं कमपढी लिखी नारियों के विचारो मे कुछ विशेष परिवर्तन आज भी नजर नही आता।

लैंगिक असमानता :-

प्रारंभ में नारी पुरूष के कार्यो मे कोई भेद नहीं था ज्यो-ज्यो मानव विकास की ओर बढ़ता चला गया, उसके कार्या में विभाजन भी होता गया, इन कार्यों मे विशेषीकरण आया तथा स्त्रीपुरूष में श्रमविभाजन हुआ। संसार का प्रत्येक समाज मातृसत्ताक परिवार होने से सम्पत्ति पर, परिवार के नाम पर, वंश, गोत्र इत्यादि पर नारी का अधिकार होता था। जिससे उसकी स्थिती उच्च हुआ करती थी। लेकीन धीरे धीरे इस व्यवस्था मे जो परिवर्तन हुआ और परिवार पितृसत्ताक हुए उससे हर मामले में पुरूष ने अपना अधिपत्य स्थापित किया और वह नारी को तुच्छ समझने लगा।

स्वामी विवेकानन्द ने कहा था, "जब तक महिलाओं की स्थिती मे सुधार नहीं होगा तब तक विश्व का कल्याण नही हो सकता। किसी भी पक्षी के लिए एक पंख से उडना असंभव है।"

डॉ. बाबासाहेब आंम्बेडकर ने कहा था कि, "किसी

समाज कि महिलाओं की प्रगती पर ही उस समाज की प्रगती का अंदाज लगाया जाता है। अपना समाज अभी तो प्रगती पथ पर है।"

म. गांधीजी ने कहा था की, "महिलाओं के अधिकार के विषय मे समझौता नही कर सकता। शारिरीक बनावट और लिंगभेद पुरूष और महिलाओं के कार्य के अंतर को दर्शता है। उनके स्तर के अंतर को नही। महिला पुरूष की पुरक है, उनसे कम नही।"

डॉ. राममनोहर लोहिया ने कहा था, "भारतीय नारी का आदर्श सीता नही द्रौपदी है।" इस विचार के मूल मे उनका उद्देश नारी को अपने अधिकारो के प्रति जागरूक एवं संघर्षशील बनाना था।

भारत की जनसंख्या मे करीब ५० प्रतिशत संख्या महिलाओंकी है परंतु सामाजिक आर्थीक एवं राजनैतिक भागीदारी मे उनका प्रतिशत बहुत कम है। भारत मे ब्रिटिश साम्राज्य के विरूध्द संघर्ष में पुरूष और महिलाओं ने समान रूप मे हिस्सा लिया था। सबका एक ही दृढ संकल्प था की अंग्रेजो को देश से बाहर निकालना है। उन्हे किसी तात्कालिक परिणाम एवं प्रलोभन की लालसा नही थी। यह कहना गलत होगा की महिलाओं मे प्रतिभा की कमी है। परंतु सामाजिक, आर्थीक सीमाओं के कारण वे राजनिती मे आगे नही आ पा रही है। नारी को पुरूषों के समकक्ष समाज मे सम्मान दिया जाए एवं उन्हे भी महत्वपूर्ण समझ जाए। उन्हे जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रवेश करने के समान अवसर उपलब्ध कराये जाए, जिससे वह एक सजग प्रहरी की भांति राजनिती के क्षेत्र में प्रवेश कर नारी वर्ग के अधिकारो की सुरक्षा करने के साथ साथ देश के विकास मे अपना पूर्ण योगदान दे सके। आज के समय मे आवश्यकता है एक ऐसी स्वस्थ सामाजिक व्यवस्था की, जो समानतापर आधारित हो, जहॉं मानव ब्दारा मानव का शोषण ना हो, स्त्री एवं पुरूष एक दुसरे को सम्मान की दृष्टी से देखे न कि व्यक्तीगत सम्पत्ति के रूप मे। यदि घर परिवार मे लिंगभेद नही होंगा तो महिलाए राजनिती मे भी लिंगभेद का शिकार नही होंगी।

समान कार्यो के लिए समान वेतन का सिंध्दान्त संविधान के भाग - ३ मे दिए गये मौलिक अधिकारो मे नही दिया गया लेकीन भाग - ४ के अनुच्छेद (३९) मे राज्य की नीति के निर्देशक तत्व के रूप मे यह उपलब्ध है कि पुरूषों और स्त्रियों दोनो का समान कार्य के लिए समान वेतन हो। स्त्रियो की ८० प्रतिशत जनसंख्या गावो मे बसती है। यहा ग्रामीण स्त्री १४-१५ घन्टे काम करती है। इसके बावजूद उन्हे पोषण नही मिलता क्योंकी उन्हे कार्य के बदले पर्याप्त वेतन नही मिलता परिणाम स्वरूप उनका स्वास्थ कमजोर रहता है। वास्तव मे आर्थीक आत्मनिर्भरता किसी भी देश के विकास की अवस्था के सूचक के रूप मे मानी जाती है। ठीक इसी प्रकार से नारी का सर्वांगीण विकास भी तभी संभव है, जब वे धनोपार्जन के कार्यो मे समान रूप से भाग ले। कार्ल मार्क्स एवं एंगेल्स ने भी स्वीकार किया है कि, "स्त्रियों का उध्दार और उनकी पुरूषों से समानता तब तक असंभव है, जब तक कि उन्हे समाज के उत्पादकीय कार्यो से वंचित करके घेरलू कामों तक सिमित रखा जाता है।" महिलांए किस प्रकार पूर्ण रूप से आत्मनिर्भर हो सके इसके लिए आवश्यकता इस बात की है कि, रोजगार के लिए उपलब्ध अवसरो मे से ५० प्रतिशत अवसर महिलाओं के लिए भी उपलब्ध कराये जाना चाहिए ताकि वे आर्थीक रूप से आत्मनिर्भर होकर समाज मे अपना उचित व्यावहारिक सम्मानजनक स्थान प्राप्त कर निर्णय ले सकनेवाले उच्च पदो को प्राप्त करे।

परिवार समाज की महत्वपूर्ण इकाई है और महिला परिवार मे धुरी की भूमिका अदा करती है। प्रकृतीने नारी को संतति जनन का जो विशेष उत्तरदायित्व सौंपा है उसके कारण परिवार मे मॉं, पत्नि, बहु के नाते पुरे परिवार के घरेलू उत्तरदायित्व का भार महिला के उपर आ जाता है। हमारे देश की सामाजिक संरचना एवं परंम्पराए भी स्त्री एवं पुरूष के प्रती समान व्यवहार नही करती, जब कि शिशु जन्म के लिए स्त्री एवं पुरूष दोनो ही समान रूप से उत्तरदायी होते है। इसलिए उनके पालन पोषण का पूर्ण उत्तरदायित्व पति एवं पत्नि दोनो का ही है सिर्फ महिला का नही है। जबकी वर्तमान आर्थीक संकट की स्थितियों मे महिलाएँ आर्थीक सहभागिता के लिए कन्धे से कन्धा मिलाकर पुरूष के साथ चलने एवं जीवन रूपी नाव को खेने में बराबरी का स्थान निभाने का प्रयास कर रही है। स्त्री हो या पुरूष दोनो ही पारिवारीक, आर्थीक, सामाजिक एवं राजनैतिक उत्तरदायित्व को समान रूप से सहयोग करे ताकि संपूर्ण राष्ट्र प्रगती के पथ पर अग्रसेर हो सके। शिक्षा ही एक ऐसा साधन है जो व्यक्ती के व्यक्तीत्व को ही नही राष्ट्र के स्वरूप को भी संवारता है। इसलिए प्रारंभ से ही बालक और बालिकाओं को

समान रूप से विकास के अवसर प्रदान कर सके । सर्वप्रथम इसकी जिम्मेदारी माताओंकी है । अपने अपने स्तर पर महिलॉए बालक बालिकाओं के बीच भेदभाव को समाप्त करे । घरेलू संस्कार किसी भी बच्चे, किशोरियाँ, लड़कीयाँ, महिलाएँ को बाहरी वैविधापूर्ण वातावरण का सामना करने मे समर्थ बना सकते है।

आजका युग प्रतियोगिता का युग है। किन्तु अधिकांश महिलाओं की स्थिती आज भी दयनीय है आज भी हम सदियो पुरानी उन रूढीवादिता एवं परम्पराओ मे जी रहे है जो नारी के प्रगती मे ही नही संपूर्ण देश कि विकास मे बाधक हो रही है । वास्तविकता यह है की महिलाओं को केवल कानूनी अधिकार प्रदान कर दिये जाने मात्र से वे समानाधिकार का उपभोग कर सकने मे सक्षम नही है । आवश्यकता है सामाजिक परिवर्तन की और वह न तो एक दिन मे सम्भव है और न केवल महिलाओं की ही सामर्थ्य की बात है । वस्तुतः सामाजिक परिवर्तन तभी संभव होगा जब स्त्री और पुरुष दोनो ही सामाजिक परिवर्तन हेतु प्रयास करे ।

विज्ञान अभिशाप या वरदान – कन्या भ्रूणहत्या :-

कुल जनसंख्या मे ५० प्रतिशत जनसंख्या महिलाओं की है । प्रारंभ से ही महिलाएँ समाज का एक अभिन्न अंग है । किसी भी स्वस्थ और विकसित समाज के निर्माण एवं विकास मे स्त्री तथा पुरूष दोनो की परस्पर सहभागिता व समझदारी अत्यंत आवश्यक है । स्त्री एवं पुरूष को समाजरूपी गाडी के दो पहियोंके समान माना जाता है । उसमे से एक कमजोर रहा तो यह गाडी बराबर चल नही पायेगी । महिलाओं के अधिकारो के हनन् के विभिन्न तरीके है जिसमे महिलाओं के साथसाथ मासूम और अबोध बालिकाएं भी सदियो से पुरूषोव्दारा यौन उत्पीडन की शिकार है । हमारा समाज कई बुरी परम्परा तथा रूढी से चलणेवाला समाज है । दहेज, सतीप्रथा का प्रचलन, बालविवाह आदि । कन्याभ्रूणहत्या के माध्यम से महिलाओं को जन्म लेने के अधिकार से वंचित कर दिया जाता है । कन्याभ्रूणहत्या के परिणामस्वरूप आज विश्व के सभी देशो मे महिलांओं का प्रतिशत दिनोदिन घटता जा रहा है ।

भारतदेश मे राज्यभर स्थिती देखे तो महिलाओं के विरूध्द अपराधो का सर्वाधिक संख्या मध्यप्रदेश मे है । १२-६ प्रतिशत मामले दर्ज हुए । उत्तरप्रदेश दुसरे पर तथा महाराष्ट्र तिसरे स्थान स्थान पर है । महिलाओं के विरूध्द अपराध मे बलात्कार की घटनाओं मे ३२-६ प्रतिशत के साथ दिल्ली सबसे आगे रहा है । संयुक्त राष्ट्र जनसंख्या विभागव्दारा सन २००० मे जारी किए गये आकडो के अनुसार विश्वभर मे औसत लिंगानुपात ६८६ महिलॉए प्रति हजार अनुमानित किया गया है । दरअसल अधिक विकसित देशो मे लिंगानुपात अधिक है । लेकिन विकासशील और पिछडे देशो में कमी के चलते विश्व औसत कम हो जाता है । जपान और इंडोनेशिया अकेले ऐसे एशियाई देश है जहॉ लिंगानुपात अधिक है । लिंगानुपात के मामले मे भारत कई एशियाई देशों से भी बहुत पीछे है । हरियाणा मे लडकियों की संख्या मे लगातार कमी आ रही है । जिस कारण राज्य मे विवाह योग्य कुंवारे लडको की एक जमात तैयार हो रही है । लिंगानुपात मे इस का एक प्रमुख कारण कन्या भ्रूणहत्या है । व्यक्ती अपने स्वार्थ के खातिर किस प्रकार वरदान रूपी विज्ञान को अभिशाप का रूप दे देता है उसका उदाहरण अल्ट्रासाउन्ड तकनीक है ।

अल्ट्रासाउन्ड तकनीक का आविष्कार कुछ जटिल रोगो की जॉच और पहचान करने के लिए किया गया था । और इसने चिकित्सा विज्ञान के क्षेत्र मे क्रांती पैदा कर दि थी । लेकीन जल्द इस तकनीक का दुरापयोग किया जाने लगा । इस तकनीक से गर्भ मे ही भ्रूण के लिंग का पता लगा लिया जाता है । और यदि भ्रूण कन्या होती है तो गर्भपात करवा कर उसे जन्म लेने से पहले ही मार दिया जाता है । जब उस तकनीक का दुरूपयोग बहुत ज्यादा बढने लगा तो १६६६ में इस तकनीक व्दारा लिंग परीक्षण पर रोक लगा दि गई । लेकिन इस कानून व्दारा उस पर कोई असर नही हुआ । दुर्भाग्य की बात यह है कि कन्या भ्रूण हत्या करनेवालो मे अधिकाशतः महिलाएँ होती है क्योंकी सामाजिक आर्थीक कारणो से उनमे पुत्र की चाह अधिक होती है

अधिकतर देशो मे लिंगानुपात कम होना को एक आर्थीक समस्या माना जाता है । लेकिन दुर्भाग्य से भारत मे इसका उल्टा है । हमारे विकसित राज्यो में लिंगानुपात कम है जब कि अपेक्षाकृत पिछडे राज्यो मे यह अधिक है । इससे यह स्पष्ट है कि भारत मे लिंगानुपात कम होने के कारण सामाजिक है न कि आर्थीक । भारत मे जन्म के समय लिंगानुपात ६५२ है लेकिन व्यवहार मे वह मात्र ६३३ ही है । उनमे से उन्नीस कन्या कहा जाती है । जीव विज्ञान बताता है कि स्त्रियाँ आनुवांशिक रूप से अधिक शक्तीशाली होती है । उनमे रोग प्रतिरोधक क्षमता भी अधिक होती है । इसलिए जन्म के समय का

लिंगानुपात बढना चाहिए लेकीन यह घट रहा है । इसका जवाब कन्या भ्रूणहत्या है । कन्या भ्रूणहत्या को हमारी पुरातन संस्कृति मे एक पाप की संज्ञा दी गई है । पहले प्रसव के बाद ही परिजनो को पता चलता था कि उनके घर मे लक्ष्मी पैदा हुई है या लड़का आज तो अत्याधुनिक तकनीको से सहारे गर्भ के प्रथम माह मे पता लगाया जा सकता है कि गर्भ मे पल रहा शिशु कन्या है या पुत्र । अक्सर बहु गर्भवती होने पर अत्याधुनिक चिकित्सा तकनीकों की सहायता से पता लगा लेते है कि गर्भ मे पल रहे शिशु का लिंग क्या है । गर्भ मे कन्या पल रही है तो तुरंत गर्भपात व्दारा उससे जीने का अधिकार छिन लिया जाता है । इस कारण आज समाज मे महिलाओं की संख्या मे तेजी से कमी आ रही है । अप्राकृतिक गर्भपात करवाने से गर्भवती स्त्री के स्वास्थ को गंभीर खतरा पैदा हो जाता है । और स्त्री की मृत्यु तक हो सकती है । इस अपराध की जड अशिक्षा अथवा गरिबी नही है तो हमारी असंवेदनशीलता है । स्त्रियाँ स्वंय स्त्री होने की हीनभावना से ग्रस्त है । आज भी अथितर महिला सिर्फ पुत्र की कामना करती है । स्त्रियाँ बेटे पैदा करती है तो गर्व महसूस करती है और कन्या पैदा करती है तो उन्हे शर्म आने लगती है ।

आजकल हमारे यहा कन्याभ्रूण हत्या अधिकतर पुत्र प्राप्ती के कारण होती है । सब परिवार छोटे हो रहे है । युगल के अलावा दो बच्चे उसमे पहिली बेटी पैदा हुई तो दुसरा बेटा ही चाहते है । और अगर गर्भ मे दुसरा भी शिशु बेटी है तो उसे गिरा देते है । वास्तव मे अल्ट्रासाउन्ड तकनीक कराने का उद्‌देश गर्भ में पल रहे बच्चे के विकास के बारे मे जानना होता है । अल्ट्रासाउन्ड व्दारा पता लगाया जाता है कि कही बच्चा असामान्य स्थिती मे तो नही है या उसका विकास रूक तो नही गया है । लेकीन अब अल्ट्रासाउन्ड कराने का मुख्य उद्‌देश शिशु का लिंग पता करना मात्र रह गया है । भारत मे २००० वर्ष मे पंजीकृत गर्भपात ६,००,००० है और अवैध गर्भपात १,१५,००,००० है । भारत मे स्त्रियों की असुरक्षितता, दहेज और मोक्ष की प्राप्ती यह कारण है कन्याभ्रूण हत्या के ।

निष्कर्ष :-

नारी समाज की आत्मा है । नारी जगत की जननी है । जो विश्व का पालन पोषन करती है । परंन्तु उसकी सदा निन्दा ही की जाती रही है । नारी की उत्पीडन, शोषण सभी समाजो मे न्युनाधिक रूप मे हुआ है । जीवन के हर क्षेत्र में उसके साथ भेदभाव होता रहा है । महिलाओं के साथ अभद्र व्यवहार और छेडछाड घरों, सडको, बगीचो, कार्यालयो सभी स्थानो पर देखा जा सकता है । बलात्कार, दहेज उत्पीडन, हत्या आदि के जो मामले प्रकाश मे आते है, उनमे से ज्यादा तर सबूतों के अभाव मे छूट जाते है । वर्ष १९७५ को "विश्व महिला वर्ष" घोषित किया गया था । कई राष्ट्रीय और आंतरराष्ट्रीय सम्मेलन आयोजित किये लेकिन उनके स्थिती मे सुधार नही हुआ । महिलॉए अपने अधिकारो के प्रति सचेत रहे तब ही उनका शोषण रूक सकता है । महिला का शिक्षित होना आवश्यक है । तब ही वे अपने अधिकारो के प्रती जागरूक हो सकेगी । शिक्षित एव आर्थीक रूप से सुदृढ नारी ही अत्याचार एव अन्याय का विरोध कर सकती है । नारी समाज से बाहर नही है । नारी पर सबसे अधिक अत्याचार नारी ही करती है । कन्याभ्रूण हत्या मे नारी ही नारी का जीवन नष्ट करती है । उसके पीछे बलात्कार, दहेज, महिलाओं की असुरक्षा ऐसी अनेक कारण है । केवल कागद पर कानून बनाकर महिलाओं को सुरक्षा नही मिल सकती उसके लिए समाज की मानसिकता को बदलना होगा । नारी का खुद का अस्तित्व है यह बात जतानी होगी तभी नारी के जीवन मे बदलाव आयेगा ।

संदर्भ :-

रमा शर्मा - महिला विश्वकोश भाग - १०
एम. के. मिश्रा अर्जून पब्लिशिंग हाऊस २००६, नई दिल्ली

रमा शर्मा - महिला विश्वकोश भाग - ३
एम. के. मिश्रा अर्जून पब्लिशिंग हाऊस २००६, नई दिल्ली

रमा शर्मा - महिला सक्तीकरन
एम. के. मिश्रा अर्जून पब्लिशिंग हाऊस २०१०, नई दिल्ली

डॉ. विना गर्ग- भारतीय महिलाए एक विश्लेषन आर्या पब्लिकेशन २०११, नई दिल्ली

डॉ. राजकुमार- नारी-शोषण समस्याएँ एव समाधान
अर्जून पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली,, २००६

ज्ञानेंद्र रावत- औरत - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
विश्वभारती पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली - २००६

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

सामाजिक दायित्वो कें प्रति शिक्षक की भूमिका
(Role of teachers in creating social responsibility)

डॉ. उमा त्रिपाठी
असिस्टेंट प्रोफेसर
दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालयजरीपटका, नागपुर - १४

भारत की गौरवपूर्ण शिक्षा प्रणाली रही है। हमारी संस्कृति, साहित्य दर्शन, धर्म, अध्यात्म का सर्वाधिक पुराना इतिहास मिलता है। पर मध्ययुग में जब विदेशी आक्रांताओं के हाथों हमने पराजय का मुंह देखा और सदियों तक गुलामी की जंजीरों से जकड़े रहे तब सर्वाधिक नुकसान हमारी शिक्षा प्रणाली का हुआ। हमारी शिक्षा प्रणाली पूर्णतया तहस-नहस हो गई। ब्रिटिश शासन काल में मेकॉले शिक्षा प्रणाली हम पर थोप दी गई स्वतंत्रता प्राप्ति के उपरांत भी हमने अपनी शिक्षा प्रणाली में आमूल परिवर्तन नहीं किया । जिसकी आवश्यकता थी। परतंत्रता के समय भी रत्नप्रसविनी भारत माता ने नररत्नों को जन्म दिया। जगदीश बसु, हरगोविंद खुराना, डॉ. भामा, सी.वी. रमण जैसे वैज्ञानिक, वैचारिक क्रांति के अग्रदूत विवेकानंद, दयानंद, रवीन्द्रनाथ आदि ऐसे अनेक उदाहरण मिलते हैं।

भारतीय बुध्दिमत्ता के प्रति संसार हमेशा चमत्कृत होता रहा है। अब प्रश्न यह है कि क्या हमें केवल अपना प्राचीन गौरव गान करके संतुष्ट हो जाना चाहिए या वर्तमान कठिन परिस्थितियों से दो-दो हाथ करने चाहिए। १८६६ में लार्ड कर्जन भारत में गर्वनर जनरल बनकर आया। उसका ध्यान भारत की जर्जर, शिक्षा प्रणाली पर गया। १६०१ में उसने शिमला में सभी प्रान्तों जन-शिक्षा संचालकों की संगोश्ठी आयोजित की। इसमें जो प्रस्ताव पारित किये गये उन्हीं के आधार पर शिक्षा नीति निर्धारित की गई।

इसमें निम्नलिखित मुख्य बातें थीं -

१. सरकार शिक्षा के लिए अधिक धन-राशि निर्धारित करेगी।
२. भिन्न-भिन्न स्थानों पर राजकीय विद्यालय खोले जायेंगे जो भारतीयों द्वारा स्थापित संस्थाओं के लिए आदर्श का काम करेंगे।
३. शिक्षा के सभी क्षेत्रों में प्रशासन का नियंत्रण रहेगा।
४. शिक्षा केन्द्र द्वारा नियंत्रित तथा संचालित होगी।

इस संगोश्ठी में किसी भारतीय को नहीं बुलाया गया। इसकी कार्यवाही गुप्त रखी गई। जनवरी १६०२ में विश्वविद्यालय आयोग की नियुक्ति की गई। जिनमें निम्नलिखित प्रस्ताव रखे गये -

१. मान्यता प्राप्त कॉलेजों के निरीक्षण की उचित व्यवस्था की जाय।
२. सीनेट में अध्यापकों तथा विद्वानों का प्रतिनिधित्व हो।
३. युनिवर्सिटी शिक्षा में पाठ्यक्रम तथा परीक्षा प्रणाली में आमूल परिवर्तन किये जायें।
४. नये विश्वविद्यालयों की स्थापना की जाये।
५. विश्वविद्यालयों के प्रबंध का पुनर्सगठन किया जाये।
६. उप स्नातक कक्षाएं कॉलेजों में चला करें तथा विश्वविद्यालय अपने प्रांगण में उच्च शिक्षा की व्यवस्था करें।
७. छात्रों की दशा सुधारने के लिए संबंधित अधिकारियों को उचित व्यवस्था करनी चाहिए

इस आयोग की सिफारिशों के आधार पर १६०४ में

भारतीय विश्वविद्यालय अधिनियम बनाये गये। १८५४ में जो विश्वविद्यालय स्थापित हुए वे केवल परीक्षणालय थे। १८८२ से १९०४ तक विश्वविद्यालयों की रूपरेखा में कोई उल्लेखनीय परिवर्तन नहीं हुआ। १८८४ में इंडियन युनिवर्सिटी ऐक्ट पास हुआ जिसके अनुसार कलकत्ता, बम्बई और मद्रास विश्वविद्यालयों को डॉक्टर ऑफ लॉ की आनरेरी डिग्री देने का अधिकार मिला। १९०४ तक विश्वविद्यालय केवल परीक्षा केन्द्र और अधिकृत कॉलेजों पर शासन करने वाले ही बने रहे। इस समय सम्पूर्ण भारत में मद्रास, बम्बई, कलकत्ता, पंजाब, इलाहाबाद ये पाँच विश्वविद्यालय थे।

इसी आधारशिला पर स्वतंत्र भारत का शिक्षा, तंत्र खड़ा किया गया। स्वतंत्र भारत के शिक्षक के कमजोर कंधों पर भावी पीढ़ी के निर्माण का महत्वपूर्ण दायित्व आ पड़ा। यह दायित्व शिक्षक वर्ग कितना निभा पाया यह चिन्तन का विषय है। शिक्षा के क्षेत्र में सुधारात्मक परिवर्तन की आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए भारत सरकार ने डॉ. दौलत सिंह कोठारी की अध्यक्षता में एक शिक्षा आयोग का गठन किया। डॉ. सम्पूर्णानंद के अनुसार ''आयोग के शब्दों में शिक्षा का विकास ढंग से होना चाहिए जिससे उत्पादन बढ़े। सामाजिक एवं राष्ट्रीय एकता की प्राप्ति हो, लोकतंत्र दृढ़ हो, आधुनिकता की प्रक्रिया में तीव्रता आए और सामाजिक, नैतिक और आध्यात्मिक मूल्यों का निर्माण हो।''

भारतीय समाज में परंपरागत रूप से शिक्षकों का आदर किया जाता रहा है और उनकी तुलना सृष्टिकर्ता से की गई है। 'आचरण' शब्द आदर्श शिक्षक का घोतक रहा है, ऐसा शिक्षक जिसका आचरण निष्कलंक हो। भारतीय शैक्षिक परंपरा में आचार्य वह है जिसने चरित्र की पूर्णता प्राप्त कर ली, जिसके कारण, वह कोई गलत काम नहीं कर सकता। अध्यापकों के लिए डॉ. राधाकृष्णन का व्यक्तित्व एवं कृतित्व अनुकरणीय है। वे असाधारण प्रतिभा सम्पन्न शिक्षाविद थे। वे भारतीय संस्कृति के विख्यात प्रतिपादक और व्याख्याता थे। शिक्षा के क्षेत्र में उनका योगदान अविस्मरणीय है। कलकत्ता विश्वविद्यालय से १९४१ तक संबध्द रहे। न केवल कक्षा में बल्कि कक्षा के बाहर भी विद्यार्थियों को प्रभावित करने की क्षमता रखते थे। जिन्होंने भी उन्हें देखा वह उनके चरित्र की उदात्तता और आदर्शवाद से प्रभावित हुए बिना नहीं रहा।

आचार्य नरेन्द्र देव प्रकाण्ड विद्वान, अत्यन्त सरल सौम्य व्यक्ति थे। वे लखनऊ विश्वविद्यालय और बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय में कुलपति थे। उनके उच्च आदर्शों और सेवाभाव ने उनके आचार्य पद को सार्थक बनाया। 'विद्या ददाति विनयम्' की उक्ति उनपर सही मायने में चरितार्थ होती है।

स्वतंत्रता प्राप्ति के ६५ वर्ष उपरांत भी नई पीढी के लिए परिस्थितियाँ और कठिनतर बनती जा रही है। शिक्षक अपने सामाजिक दायित्व को कैसे निभाये वह असमंजस की स्थिति है। स्नातक या स्नातकोत्तर पदवी के बाद विद्यार्थी भ्रमित हो जाता है कि वह जीवकोपार्जन के लिए कहा राह तलाश करे। बढ़ती जनसंख्या इसका सबसे बड़ा कारण है। अभिभावक चिन्तित है कि खून-पसीने कमाई बच्चों की शिक्षा पर खर्च करने के उपरान्त उनका भविश्य सुनिश्चित नहीं है। नई पीढ़ी की महत्वकाक्षाएँ नित नई उड़ान भर रही है। वह सुगमतापूर्वक साधन-सुविधा सम्पन्न जीवन चाहती है। वह जीवन के सभी ऐश्वर्य येन-केन प्रकारेण प्राप्त करना चाहती है। इसी कारण आज का युवा वर्ग दिग्भ्रमित होकर कई बार अपराधी बन जाता है। ऐसे में शिक्षक का दायित्व केवल कक्षा में व्याख्यान देकर पूरा नहीं हो जाता। शिक्षक का आदर्श युक्त व्यक्तित्व विद्यार्थी के लिए अनुकरणीय होता है। क्योंकि शिक्षक वह साँचा होता है जिसमें विद्यार्थी रूपी खिलौना गढ़ा जाता है। शिक्षक स्वयं के व्यक्तित्व को अनुकरणीय बनाकर समाज के प्रति अपने दायित्व का निर्वाह कर सकता है। वर्तमान युग की चुनौतियों का सामना करने के लिए वह विद्यार्थियों को

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

आत्मबल सम्पन्न बनाये। वर्तमान पीढ़ी में अधिकांश निराशाग्रस्त, भविष्य के प्रति आशंकित है। उनके चेहरे पर स्वास्थ्य की लालिमा का अभाव है। वह अपने स्वस्थ्य संतुलित जीवन के नियमों का पालन न कर बेतहाशा भौतिक साधनों के पीछे भाग रहा है। सीमित साधनों के बलबूते भी विकास का मार्ग प्रशस्त किया जा सकता है। दृढ़ लगन, इच्छा शक्ति से बड़ी उपलब्धियाँ पाई जा सकती है। संघर्षपूर्ण परिस्थितियों से ही जीवन निखरता है। अग्नि में तपकर ही सोना कुंदन बनता है। ऐसे अनेक उदाहरण संसार में देखे जा सकते है जिसमें कंटकाकीर्ण पथ को पार करके लोगों ने उन्नति के शिखर को छुआ है। शिक्षक यदि विद्यार्थियों के व्यक्तित्व का सर्वांगिण विकास कर उसे भावी चुनौतियों के लिए तैयार करता है तभी वह समाज के नवनिर्माण में अपनी सही भूमिका निभा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. शिक्षा दिशा और दृश्टिकोण - डॉ. शंकरदयाल शर्मा

२. भारतीय शिक्षा नीति - डॉ. शरदेन्दु किसलय एवं अनुपम पाण्डेय

३. भारतीय शिक्षा का इतिहास - राकेश त्रिवेदी शिक्षा और जन आंदोलन - साधना सक्सेना

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Call for Papers....

Knowledge Resonance - A half yearly national research jounal is published by Reserch Publication 2 Commitee, Dr. M.K. Umathe Arts, Science and R. Mokhare Commerce College, Nagpur. The Research Journal has been registered and assigned ISSN 2231-1629 by the National Institute of Science, Communication and Information Resources (NISCAIR), New Delhi.

The Goal of this journal is to build reseach based qualitative skills among faculty members and make 4 them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen filed of study.

Guidelines for Papers :

1. Manuscripts sent for publication in this journal should not have been published or sent for publication elsewhere.

2. Research papers should be in Marathi, Hindi or English language.

3. The research paper should be restricted to minimum 1000 or maximum 3000 words

4. A4 size paper should be used for printing / typing

5. Printed matter in Marathi, Hindi or English Should be sent / submitted as per the package and font shown below. 10
   i. Package : MS - Word 2003 Or Pagemaker 6.5
   ii. Font: English Arial, Size 12 and Marathi - Krutidev 010, Size 16

6. Research paper should be sent / submitted in hard and soft copy
7. Research paper may be sent by Email on **knowledgeresonancengp@gmail.com**

8. All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial commitee will be final.

9. Research papers be sent on the following address.

The Research Journal Publication Committee
Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerece College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur - 440 022

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance

Knowledge Resonance

(A half yearly National Research Journal)

Subscription Information		
	Annual	Life Member
Individual	Rs. 500\-	Rs. 2500\-
Institution	Rs. 1000\-	Rs. 5000\-
DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur.		

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance- A half yearly National Research Journal of Humanities, Commerce & Management". for 1 year/2year/life member.

A draft / cheque bearing No.__________dated for__________Rs.______drawn in favour of "ThePrincipal, Dr. M.K.Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Com. College, Bhamti, Nagpur" is enclosed

Subscription Details

1. Name : ____________________
2. Designation : ____________________
3. College / Institute : ____________________
4. Address : ____________________
5. Phone No. : ____________________
6. Email : ____________________
7. Journal to be sent to : ____________________

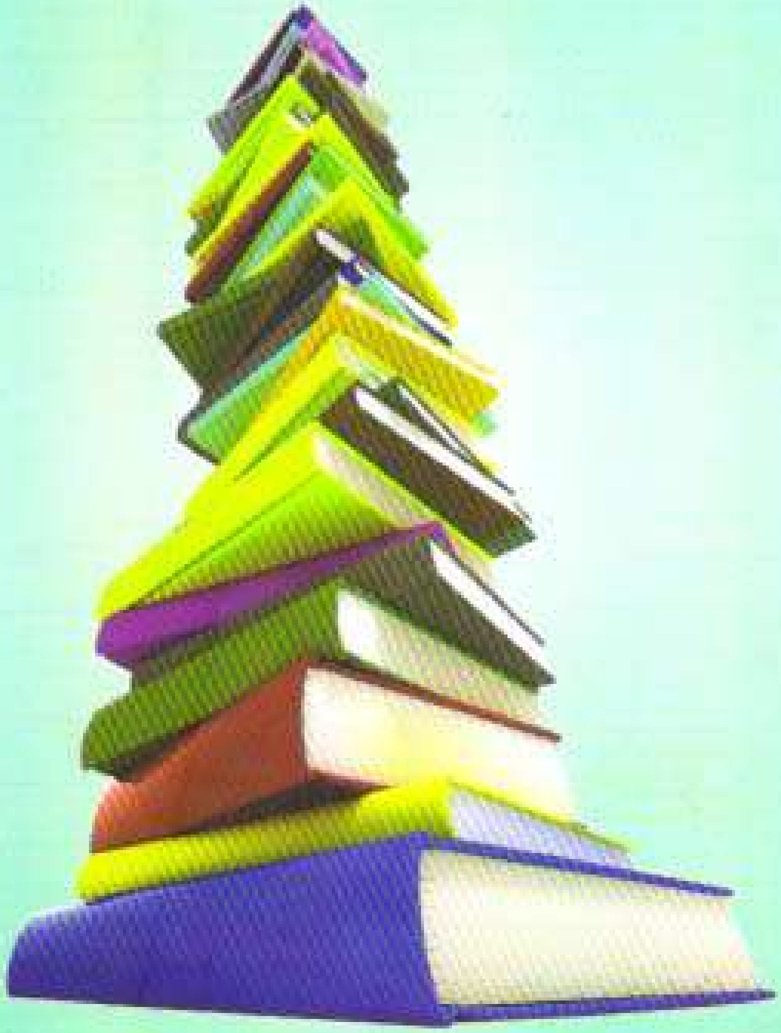

Published by :

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Commerce College,

Bhamti, Ring Road, Nagpur - 440 022. Ph. No. : 0712-2227062

Email: knowledgeresonancengp@gmail.com